

Traduccions catalanes dels clàssics en el tombant del segle XVIII al XIX

Maria Paredes Baulida
Institut Menorquí d'Estudis

ABSTRACT

This paper attempts to situate in their socio-cultural context some Catalan translations of classical Latin authors produced during the last decades of the 18th century and the first decades of the 19th century in Menorca, due to the cultural normality that the language maintained on the island during the British and French dominations from 1713 until the end of the century, an exceptional situation in the entire linguistic field. David Causse, Joan Ramis and, especially, Antoni Febrer i Cardona, bequeathed unpublished translations of Ovid, Catullus, Cicero, Phaedrus and Virgil, some of them pioneering among those preserved in Catalan.

KEYWORDS: Catalan translations of classics between the 18th and 19th centuries; Antoni Febrer i Cardona; Cicero; Phaedrus; Virgil.

1. El context europeu

Ja des d'inicis del segle XVIII, filòsofs i intel·lectuals de reconegut prestigi, tot subvertint els arguments dels dos bàndols de la *Querelle des Anciens et des Modernes*, denuncien la decadència d'una suposada modernitat i proposen un retorn regenerador a l'antiguitat. FUMAROLI (2006, 498-534) distingeix dues òptiques en aquest retorn: una, més conservadora, dels *antiquaires*, que aplega tant intel·lectuals creients que busquen les confluències entre la pureza de l'església primitiva i la saviesa dels autors pagans (com els seguidors de l'agustinisme de Port-Royal) i també laics, ben representats per Edward Gibbon, autor de *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776), Caylus i el

seu *Recueil d'Antiquités* (1761) i Winckelmann, autor, entre d'altres obres, de *Geschichte der Kunst des Alterthums* (1764-1767). L'altra mirada, més innovadora, que anomena *retour à l'antique*, està representada per intel·lectuals com Voltaire, Diderot i culminaria amb Rousseau, que preconitza un retorn a la natura i a les llums del geni antic a fi d'aconseguir la regeneració de l'home i la societat (FUMAROLI 2006).

El món clàssic que rep la Il·lustració s'emmiralla en el model renaixentista: al llarg del segle XVIII es produeix un procés de focalització i síntesi, que constitueix, *de facto*, una segona reescriptura de la cultura clàssica mediatitzada per la raó i l'empirisme del nou sistema epistemològic (QUEROL SANZ 2015, 66-69). I, ja en les darreres dècades de segle, la ideologia republicana romana s'estableix com a base de la França revolucionària, no tan sols en les institucions polítiques, sinó també en les al·lusions que podem trobar en l'oratoría de l'època per part dels caps del moviment, educats en escoles jesuítiques o oratorianes (MARTIN 1977, 217-228): els discursos de Danton, Desmoulins i Robespierre, per exemple, foren deutors d'una selecció de textos de Livi que havia traduït Rousseau, i també dels discursos de Ciceró, dels quals s'imprimiren nombroses edicions en llatí i traduccions en francès. Tant un autor com l'altre tracten a bastament el concepte de dret natural i reflexionen sobre els drets i deures dels ciutadans, temes fonamentals en el discurs de la Revolució.

La urgència de superar les barreres lingüístiques i temporals per posar a l'abast dels lectors aquests autors propicia les primeres teoritzacions sobre la necessitat de la traducció i la proliferació mateixa de les traduccions en diverses llengües europees. D'Alembert el 1759 ja planteja, des de l'enciclopèdisme il·lustrat, la utilitat de la traducció¹; Herder, el 1767, considera les traduccions dels clàssics com a monuments literaris de la llengua² i Marmontel, el 1777, es planteja com han de ser aquestes traduccions³. La publicació, el 1781, de la traducció d'Homer en hexàmetres alemanys de Johan Heinrich Voss marca un inici qualitatiu en aquest sentit en un àmbit germànic que amplia el marc conceptual de la filologia clàssica a l'*Altertumswissenschaft*, tot

1. «Des traductions bien faites seraient donc le moyen le plus sûr et le plus prompt d'enrichir les langues [...] Ne bornons donc point notre bibliothèque classique aux traductions, mais ne les en excluons pas. Elles multiplieront les bons modèles; elles aideront à connaître le caractère des écrivains, des siècles et des peuples; elles feront apercevoir les nuances qui distinguent le goût universel et absolu du goût national» (D'ALEMBERT 2018 [1759], 32).
2. «[...] el traductor ha de ser un geni creador si vol satisfer les exigències del seu original i de la seva llengua. Un Homer, un Èsquil, un Sòfocles alemanys que siguin tan clàssics en alemany com en la seva llengua, exigeixen un monument que no crida l'atenció ni a un pedant ni a un mestretites, però que a través de la seva grandesa tranquil·la i la seva senzilla majestuositat atreuen l'atenció del savi i mereixen la inscripció: *Der Nachwelt und Ewigkeit heilig!* "Sagrat a la posteritat i a l'eternitat!"» (HERDER 2000 [1767], trad. Gemma Torra, 209).
3. «Il s'agit pour le traducteur de se consulter, et de voir auquel des deux goûts il veut plaire. S'il s'éloigne trop de l'original, il ne traduit plus, il imite; s'il le copie trop servilement, il fait une version, et n'est que translateur. N'y aurait-il pas un milieu à prendre?» (MARMONTEL 2000, [1777] 198).

reivindicant un estudi global de l'Antiguitat per a la regeneració del pensament i la literatura del present, on la rigorosa fixació dels textos és fonamental. Poc a poc, filòlegs francesos i holandesos, hereus de l'humanisme italià, evolucionen des de l'extrema erudició i la crítica formal a la crítica i l'analítica, a la comprensió històrica i estètica dels autors grecs i llatins, que proposen com a mestres universals i s'incrementen, en qualitat i nombre, les traduccions dels clàssics, amb l'entrada de la nova concepció de la llengua com a mirall dels esperits individuals i testimoni de les cultures nacionals, desvetllats durant l'anomenat *Classicisme de Weimar* (que s'ubica entra la primera estada a Itàlia de Goethe el 1786 i la mort de Schiller, el 1805) que propugnava una síntesi de l'incipient *Sturm und Drang* del sentiment amb la raó del pensament il·lustrat.

A final de segle, quan Alexander Tyler publica el 1791 el seu *Essay on the Principles of Translation* comença una nova teorització de conceptes i mètodes de l'activitat traductora (ORTÍN 2000, 132). Aquest nou discurs, adient amb l'*episteme* de l'època, es pot copsar ja en alguns pròlegs de traductors que justifiquen les seves opcions metodològiques, encara que no clarifiquin exactament els seus propòsits teòrics. De fet, els quatre paradigmes conceptuals que considerem actualment en l'activitat traductora (intercanvi lingüístic, comunicació bilingüe, comunicació intercultural i transferència) no s'adequen a un traductor de la segona meitat del XVIII, que concep i orienta la seva feina a la intermediació cultural, ja que es considera servidor de la societat: aquesta utilitat social s'emmarca en la concepció il·lustrada del *philosophe* o home de lletres, un «expert» en el coneixement i progrés de la humanitat. Val a dir que el concepte d'utilitat varia segons el destinatari de la traducció: tal com assenyala Lafarga (2004, 214-215) no tenen el mateix caràcter les traduccions teatrals destinades a ser representades que aquelles destinades «a la joventut», entre les quals tenen un lloc preferent aquelles de textos clàssics que a més de «la más pura latinidad» ofereixen als joves «los más bellos pensamientos morales de la antigüedad pagana», tal com ho expressen alguns pròlegs de traduccions castellanes de l'època. En qualsevol cas, el dilema, el punt de discussió més habitual en aquesta reflexió teòrica sobre la traducció durant els anys de canvi de segle és la recerca d'un equilibri entre la fidelitat absoluta al text, considerada servil, i la completa llibertat, que menaria a les *belles infidèles*, tan pròpies de l'influent model francès de dècades anteriors, en les quals el text d'origen s'adapta totalment a les normes classicistes del *bon goût*, en detriment del sentit de l'original. Però, com ja hem apuntat, el canvi de paradigma que es consolida durant les primeres dècades del XIX a l'Europa central aspira posar a l'abast d'un ampli sector de lectors les obres cabdals de la literatura universal enmig d'un procés de revalorització de les literatures nacionals i d'aquí que el procés de la traducció es revaloritzi i se situï gairebé al nivell de la creació literària (BACARDÍ 2012, 54).

2. El cànon dels autors clàssics

Des de finals del segle XVI, la *ratio studiorum* dels jesuïtes garantia l'aprenentatge del llatí com a llengua instrumental de la formació acadèmica en les seves escoles més reconegudes (com el *Collège Louis le Grand* de París) i, a Anglaterra i a França, la composició de textos literaris en llatí en diverses tipologies (epigrames, epilis, tragèdies...) era la culminació del *cursum honorum* d'alguns intel·lectuals per a la seva entrada a les noves Acadèmies. Els petits volums que contenen textos més o menys adaptats als lectors joves (com les col·leccions *Ad usum Delphini*) habituals a les biblioteques setcentistes, tant de les Societats de cultura com de les famílies benestants, en són un testimoni. Al llarg del XVIII es va creant un nou cànon d'autors clàssics (llatins o grecs en traducció llatina) que es fa perfectible i adaptable a la nova idea de progrés i escull, entre els textos de les *auctoritates*, el mestratge d'aquells que exposin preceptes útils, on la raó humana tingui prou llum per deixar-se guiar per la llei natural: són les *Selectae e profanis auctoribus historiae*, antologies que, sota els epígrafs de les quatre virtuts (prudència, justícia, fortalesa i temperança) agrupen centenars de fragments d'autors, tots ells compatibles amb una nova religiositat evangèlica, de la qual serien testimoni, per exemple, els sermons del clergue il·lustrat Antoni Roig i Reixart (1750-1808), estudiat per Josefina SALORD (1990, 2001). Així doncs, la imatge del món clàssic i la sacralització o dogmatització dels seus autors que construeix la Il·lustració està també filtrada, més enllà de la percepció emocional de l'època concreta, pel nou cànon amb què els *philosophes* s'havien familiaritzat al llarg de la seva formació.

Segons Dumarsais, autor de l'article *Auteur classique* de l'*Encyclopédie* (1751-1772), un clàssic és aquell

qui peut servir de modèle par la beauté et l'excellence du style. Tout auteur qui pense solidement et qui sait s'exprimer d'une manière à plaire aux personnes de goût, appartient à cette classe [...] Le penseur classique dit beaucoup de choses en peu de mots; il exprime par une simple réflexion ou par une courte sentence, le résultat d'une longue et profonde méditation.

Bellesa, excel·lència en l'estil, expressió plaent a les persones de gust (l'entrada *Goût* de l'*Encyclopédie* la va fer Voltaire) i capacitat d'expressar breument allò que és resultat d'una llarga reflexió és el que posseeixen els clàssics (*Anciens. Belles lettres*). Dumarsais assenyala també que s'anomenen *classiques* aquells autors que cal ensenyar a la joventut en els *collèges* de prestigi, i són

ceux qui ont vécu du temps de la République et ceux qui ont été contemporains ou presque contemporains d'Auguste tels sont Térence, César, Cornélius Népos, Cicéron, Salluste, Virgile, Horace, Phèdre, Tite-Live, Ovide, Valère Maxime, Velleius Paterculus, Quinte Curce, Juvénal, Martial, et Frontin; auxquels

on ajoûte Corneille Tacite, qui vivoit dans le second siècle, aussi bien que Pline le jeune, Florus, Suétone, et Justin⁴.

Al llarg del XVIII, allò que crida l'atenció és la continuïtat del cànon, és a dir, la persistència de la tria de textos llatins feta per un editor de prestigi, de la qual es van realitzar noves traduccions al francès, anglès o italià periòdicament. La immensa majoria d'antologies d'època que hem pogut localitzar arreu de l'àmbit català segueixen el cànon d'autors clàssics d'Heuzet, un reconegut professor de la Universitat de París, a qui Charles Rollin encarregà que preparés acurades edicions de clàssics per a l'ús dels estudiants⁵. N'hem localitzat tres exemplars a la Biblioteca diocesana del Seminari de Girona (1780, 1787, 1823), dos impresos a Barcelona i un a Venècia; setze al fons antic de la Universitat de Barcelona, provinents de la desamortització (de 1740 a 1834); sis a la Biblioteca de Catalunya; cinc impresos a París, dos a Venècia, un a Ginebra, un a Londres i set a Barcelona. A Menorca, a banda de l'exemplar de la biblioteca de Febrer (PAREDES 1996, 301), al fons antic de la Biblioteca pública de Maó se'n conserva un altre (2 vols) publicat el 1762-1768 a París (*ibidem*). El cànon d'Heuzet aplega textos de 66 autors: 46 llatins i 20 grecs (tots traduïts al llatí), entre els quals destaca la presència de Ciceró (418 citacions), Sèneca (239) i Plutarc (99).

Autors i citacions del cànon d'Heuzet (1723)⁶

Ciceró 418	Plini 31	Juvenal 12
Sèneca 239	Diodor Sícul 29	Macrobi 12
Plutarc 134	Ovidi 25	Marcial 11
Valeri Màxim 99	Nepot 25	V. Patèrcul 11
Diògenes Laerci 51	Suetoni 25	Fedre 9
C. Elià 51	Justinià 24	Heròdot 9
Livi 51	Horaci 19	N. Damascè 8
Aulus Gel·li 38	Sal·lusti 18	Tàcit 8
Publili Sirus 33	Q. Curci 16	A. Víctor 8
Quintilià 32	Xenofont 15	Hesíode 7

4. Tot i que, de manera incompleta, Dumarsais alludeix aquí a alguns dels autors més prolífics en les antologies. La presència d'aquesta mena de reculls era habitual en la majoria de biblioteques i és evident l'èxit que assoliren les *Selectae* o *Histoires choisies* en l'educació a partir del 1700: ho demostra el gran nombre d'edicions i reimpressions que se'n van fer a França des de finals del XVII, al llarg de tot el XVIII i el XIX fins a principis del XX (PAREDES 1996, 261, n. 307 a 309).
5. Jean Heuzet (1660-1728) tingué cura de les edicions de Livi (1718), Sal·lusti, (1719) Quint Curci (1720) i sobretot, de les *Selectae* (1723), que serviren com a base de les nombroses edicions tant a França com a fora. L'edició llatina d'Heuzet serví de base a dues grans edicions bilingües: la de Charles Simon (1752-1754) i la de De Barret (1781) reeditades fins a finals del XIX.
6. Consignem aquest cànon a partir del buidat que hem fet dels textos i autors que conté l'edició de les *Selectae e profanis auctoribus Historiae* de 1763, que es mantingué fins ben entrat el segle XIX.

Plató 7	Epitect 2	Climent d'Alexandria 1
Vitrubi 7	Filòstrat 2	Columel·la 1
Virgili 7	Isòcrates 2	Enni 1
Homer 5	Lísias 2	Erasme 1
Eutropi 4	Plaute 2	Eurípides 1
Florus 4	Sext 2	Isidor 1
Terenci 4	Agustí 1	Jeroni 1
Aristòtil 3	Apià 1	Flavi Josep 1
Gal·lè 3	A. Arrià 1	Llucià 1
Polibi 3	Marc Aureli 1	Pausànias 1
Ammià Marcel·lí 2	Basili 1	Petroni 1
Demòcrit 2	Apuleu 1	

D'altra banda, és molt notable la presència dels autors del cànon de Dumasais a les biblioteques dels il·lustrats menorquins, els quals, com veurem, tingueren un accés privilegiat als llibres que s'anaven imprimint a Europa al llarg del segle XVIII, ja que l'illa estigué alliberada de traves inquisitorials durant la dominació britànica. En la majoria dels casos es tracta de petits volums en 8º, editats a França, Anglaterra o a Itàlia i adquirits a llibreters de Marsella o a Liorna, que arriben a l'illa aprofitant l'intercanvi comercial marítim⁷. Carme BOSCH (2008, 67) esmenta unes «*Oraciones selectas de Cicerón y Obras de Virgilio de la Colección de autores de pura latinidad (1777) publicada por D. Pablo Lozano*» com a lectures obligades a Mallorca. Referint-se a les dècades posteriors (1829-1833), assenyala el cànon en les escoles jesuítiques, a partir del qual es feien traduccions al castellà:

Els autors estudiats a la primera i mitjana classe de llatinitat són: Fedre, les cartes de Ciceró, Nepot; i a la superior *De senectute* de Ciceró, *La Guerra civil* de Cèsar, sis *Pòntiques* d'Ovidi, els *Epigrames* de Catul, les *Elegies* i el *Panegíric de Messala* de Tibul, les *Elegies* de Properci, tres *Bucòliques* i el llibre quart de les *Geòrgiques* [...]. A les classes de retòrica i poètica, les traduccions de Sal·lusti, Livi, Tàcit, discursos i *Els deures* de Ciceró, els *Epigrames* de Marcial, l'*Eneida* de Virgili; a més, el *De oratore* de Ciceró i tot Horaci pel que fa al llatí i la traducció d'Isop, Llucià, Anacreont, també les cartes de sant Basili, sant Gregori, Sinesi, Julià, algun diàleg de Plató, Isòcrates, textos de Tucídides, Heròdot, epitafis de sant Gregori de Nazianz, els *Idil·lis* de Teòcrit, les *Odes* de Safo, Píndar i Homer (BOSCH 2007, 70).

7. Sabem que a la biblioteca de Joan Ramis hi havia, entre els llatins, onze volums de Ciceró, dos d'Horaci, dos de Sèneca i altres de Juvenal, Livi, Marcial, Nepot, Ovidi, Sal·lusti, Suetoni, Tàcit, Terenci, Valeri Màxim, Virgili i Persi i, entre els grecs, Homer, Plutarc i Polibi (CARBONELL 1967, 16-20). I en la d'Antoni Febrer, a banda de dos volums de les *Selectae*, n'hi vam localitzar quatre de Ciceró, tres de Virgili, dos de Livi i altres de Quint Curci, Homer, Ovidi i Sal·lusti. En el cas de Ramis, consten també dos exemplars de Marcial i Virgili editats a Cervera (1730, 1761) provinents de la seva època d'estudiant a la Universitat Literària de Mallorca, de tradició barroca i hispànica (CARBONELL 1967, 11).

3. La (im)possibilitat de la traducció en català

Com se sap, l'estudi d'una traducció literària sempre ha de partir de quatre qüestions inicials: qui tradueix, què, per què i com. I la resposta sempre està relacionada amb el context en què es produeix. HERMANS (1985, 37) afirma que una traducció ha de ser considerada un «producte cultural» ja que pertany al sistema literari, sempre complex i dinàmic, de la seva època, sovint sotmès a restriccions que manen sobre la producció i recepció d'aquests textos. El fet és que, durant les darreres dècades del segle XVIII i els primers anys del XIX, l'excepcionalitat de la traducció en llengua catalana va en paral·lel a la dràstica reducció de la producció literària d'una llengua desprestigiada a favor de la literatura en castellà, la llengua de la Cort: es considerava que no calia traduir a una llengua menystinguda, a excepció dels textos populars (pietat i primeres lletres), en què era necessari arribar a un públic ampli, que era exclusivament monolingüe (BACARDÍ 2012: 188). Aquestes greus mancances en l'expressió escrita del català culte són degudes a la pèrdua d'estructures polítiques pròpies com a conseqüència de derrotes militars. A partir del 1713, amb el Tractat d'Utrecht, la Catalunya nord (Roselló, Vallespir, Conflent, Capcir i una part de la Cerdanya) s'incorpora definitivament al regne de França després del provisional tractat dels Pirineus (1659). Mallorca, València i el Principat assumeixen la Nova Planta pocs anys després. Menorca, —que serà atribuïda a la Corona britànica fins el 1783, amb un parèntesi de dominació francesa durant la Guerra dels set anys (1756-1763)— a final de segle, per la Pau de Versalles (1763) s'incorpora al domini borbònic espanyol, tot i que durant la guerra entre Carles IV, aliat amb la França del Directori, i la Gran Bretanya, fou novament ocupada pels anglesos entre 1789 i 1802. És a dir, l'illa fou incorporada definitivament a la monarquia borbònica espanyola gairebé un segle més tard que els altres territoris de l'àmbit català (CASASNOVAS 2014: 7-19)

Pep VILA (2012, 42-43) ha documentat i estudiat un conjunt de traduccions del francès i de l'italià al català produïdes al Rosselló durant la segona meitat del XVIII i primera meitat del XIX, entorn a Guillem Agel i l'anomenat *Grup de Tuïr*, totes elles relacionades amb el teatre religiós o profà (versions de Voltaire, Corneille i Racine) però que nosaltres sapiguem, no ens n'ha pervingut cap dels clàssics llatins o grecs. Al País Valencià, Maïans considerava que el coneixement dels clàssics era necessari per a la superació de la «decadència hispànica» i, amb aquesta idea, volia dur a la impremta algunes traduccions dels humanistes, en especial Lluís Vives i Arias Montano, que valorava com a il·lustrat catòlic que era. Tal com diu MARTOS (2008, 95-96) Maïans, en la seva correspondència amb Voltaire sobre temes filològics, mai va parlar sobre la religió, conscient de ser contrari a les idees dels il·lustrats francesos, i, fins i tot, va esquivar el contacte amb altres intel·lectuals europeus per evitar sospites del tribunal de la Inquisició. És evident que els clàssics van ser un dels pilars de l'afany reformista de Maïans, però com a regalista catòlic que era, sempre va estar al servei de la Cort i de la llengua espanyola.

A Mallorca, a banda de l'obra llatina d'alguns neohumanistes, com Josep de Pueyo, Lluís de Foco i Palou, Bartomeu Pou, Joan Salas i en especial, Joan Muntaner⁸, ens ha pervingut un interessant discurs teòric sobre la traducció dels clàssics de la primeria del XIX: *Reglas para traducir con exactitud y facilidad el latín al castellano, ilustradas con ejemplos. Las ofrece a los principiantes en esta carrera un apasionado de la literatura latina* (1812, 1820) de Joan de la Creu Amengual, que inclou vint-i-quatre preceptes bàsics destinats als traductors novells al castellà (BOSCH 2007, 74). Pel que fa a les traduccions, cal fer esment de l'obra de Joan Baptista Nicolau Seguí (1804-1832), traductor d'una *Eneida* en vers mallorquí inconclusa, de la qual dona notícia Bover⁹, i de Guillem Roca i Seguí (1742-1813), doctor en ambdós drets i membre fundador de la Societat Econòmica d'Amics del País de Mallorca; entre les moltes faules que va versionar aquest darrer (a partir de Samaniego) o compondre, cal destacar-ne una d'inspiració neoclàssica *La fábula de l'àguila i l'escarabat*, en alexandrins, i la *Faula burlesca de Píram i Tisbe*, una recreació totalment barroca dels versos ovidians (vid. *infra*)¹⁰. BALASCH (1979, 527) també esmenta la traducció d'una *Heroïda* de Josep de Pueyo a finals del XVIII.

Si exceptuem les versions parafràstiques de les *Heroïdes* d'Agustí Eura de 1753¹¹, encara dins de la tradició barroca, la pràctica absència de traduccions dels clàssics al català al Principat¹², com a València i a Mallorca durant les dècades següents, es pot entendre a partir de la famosa frase d'Antoni de Capmany (1779, 54-55) que resulta diàfana pel que fa a la consideració de desprestigi del català com a «un idioma provincial, muerto hoy para la república de las letras», per a la literatura culta i la traducció, enfront de la «lengua nacional», que era el castellà. Fent referència a la presència dels autors llatins en l'ensenyament, Àlex COROLEU, (2007, 104-105) assenyala que, a finals del XVIII, si bé el gruix dels autors estava a l'abast dels lectors catalans en l'original o en traducció francesa o castellana, existien nombrosos dubtes sobre

8. Josep de Pueyo, Marqués de Campofranco (1733-1785), Lluís de Foco i Palou (1699-1767) que va traduir al castellà la tragèdia *Merope* de Scipione Maffei, Bartomeu Pou (1727-1802) jesuïta desterrat a Itàlia per la pragmàtica de Carles III de 1767, després d'haver estat professor destacat a Cervera, Tarragona i Calataiud, gran defensor del llatí clàssic, fou un gran reivindicador dels humanistes espanyols (com Maïans i els il·lustrats hispans que consideren la il·lustració com un retorn a l'equilibri renaixentista, Joan Muntaner i Garcia (1766-1847) mantingué una interessant correspondència en llatí amb nombrosos personatges de l'època, i composà poemes diversos, mai, però en català cf. Joan Mas 2012, 235 i ss); Joan Salas i Cotoner (1741-1817) autor del drama *Marc Antoni* (1808) actualment desaparegut.
9. «*Eneidas de Virgili, traducidas en vers mallorquí, per Juan Nicolas Seguí*. Vimos este precioso manuscrito en poder de su familia, siendo sensible que el traductor lo dejase sin concluir.» (BOVER, *BEB*, I, 553-554).
10. Ambdues versions publicades per BOVER, *BEB* II 275-279. Estudiades per X. VALL (1993, 127-192) i Albert ROSSICH 2004. Una tesi de Francesca Font Sureda (UIB 2016) conté una edició crítica de tota l'obra poètica d'aquest autor.
11. Donada a conèixer per A. COMAS 1985, 161-180. Editada i estudiada per Pep VALSALOBRE, 2002.
12. E. MIRALLES (2012, 131) dona notícia d'una traducció de l'*Eneida*, avui perduda, del gramàtic gironí Josep Ullastre (1690-1762).

l'ensenyament del llatí, per considerar-se obsoleta la metodologia didàctica que s'emprava en els centres de prestigi. Esmenta, entre d'altres, Cir Valls i Geli, catedràtic del Seminari de Girona, autor d'un *Método práctico fácil para promover los estudios de Latinidad y Bellas Letras* el 1790¹³ el qual recomana deixar de banda comentaristes, humanistes i excés de normes gramaticals «i hagan familiarizar a los niños con los Fedros, Terencios, Nepotes, Tulios, Livios, Césares, Virgilio, Horacios i otros elegantes escritores... i vean como se pone la latinidad, la retórica i la poesia en un pie más respetable i como se mejora la instrucción de la juventud».

4. Les traduccions dels clàssics a Menorca en el tombant del segle XVIII al XIX: un estat de la qüestió¹⁴

L'actitud de les autoritats britàniques i franceses durant les dominacions és fonamental per entendre la cultura d'una Menorca políticament aïllada de la península ibèrica i individualitzada respecte dels altres territoris de l'àmbit català, ja que al llarg del segle XVIII, «tot i els importants canvis succeïts, els menorquins conservaren la seva idiosincràsia, que es resumia en la fidelitat a la religió catòlica, la conservació de les seves velles lleis i institucions i l'ús normal de la pròpia llengua i cultura» (CASASNOVAS 2014, 5). Josefina Salord precisa que, des de la Guerra de Successió, el nou model d'estat imposat pels colonitzadors britànics a l'illa s'oposà als decrets de Nova Planta de l'Espanya borbònica «que va esborrar la Corona d'Aragó i va imposar un model centralista i uniformador a partir de les lleis de Castella» (SALORD 2014, 222). Els britànics, interessats en el valor estratègic militar del port de Maó, amb el foment de la intensitat del comerç marítim i la conseqüent puixança econòmica, haurien fet possible el contacte progressiu de les classes benestants amb les idees il·lustrades europees a través del gran nombre de llibres que, lliures de la censura inquisitorial, anaven arribant a l'illa aprofitant les rutes comercials, especialment des dels ports de Marsella, Gènova, Liorna i Roma. Els contactes de la intel·lectualitat amb les autoritats britàniques, però també amb els comerciants, funcionaris i militars que s'assentaren a l'illa, així com l'estada, més o menys breu, dels fills de la burgesia emergent a les universitats del sud de França, també va contribuir a l'eficàcia d'aquesta obertura. En aquest sentit, destaca la universitat d'Avinyó, on, a partir del 1770, hi confluïren per obtenir el títol *iuris utriusque* (en ambdós drets) estudiants francesos, menorquins, anglesos, alemanys i italians, aquests darrers atrets pel gran nombre de professors importats d'Itàlia a causa del caràcter pontifici de la Universitat. Avinyó ja havia començat a atraure estudiants menorquins durant la

13. Sobre Cir Valls i Geli, vegeu CLOSA i FARRÉS 1980, 113-127 i INCLAN 1991, 199-204.

14. Aquest apartat té com a punt de partida l'article «Traductors i traduccions a la Menorca il·lustrada» (PAREDES 1999, dins LAFARGA (ed.), 79-89). Donem notícia de les noves traduccions dels clàssics que hem conegut des d'aleshores i de la bibliografia més significativa que s'ha generat en torn a aquest tema al llarg dels darrers vint-i-cinc anys.

primera dominació anglesa, fet que haurien afavorit els propis britànics, que no veien amb bons ulls que els illencs estudiessin a França o a Espanya (països de l'anomenat *Pacte de famille*), però no podien oposar-se que ho fessin en un estat papal (PIÑA 1986, 15-88).

A més del flux de llibres i publicacions que arribaven a l'illa aprofitant les rutes comercials a França i Itàlia i de les relacions amb els britànics que hi residien, els contactes amb els colonitzadors facilitaren la introducció de la primera impremta a Menorca a partir de l'any 1750: Joan Fàbregues i Sorà compra una petita premsa i uns caràcters a Londres i s'instal·la al Camí des Castell, a Maó, el 1759. Després, durant l'ocupació militar francesa s'estableix a l'illa el tipògraf parisenc Joseph Payen, que, amb el títol d'«impressor del rei» n'obre una altra al carrer del Pont des Castell, però al 1763, al final de l'ocupació, Fàbregues li compra a Payen, obligat a abandonar l'illa, els materials tipogràfics de la seva i quedarà com a únic impressor a Menorca (GORNÉS 2023, 135-137). Aquestes impremtes afavoriren la difusió de la cultura escrita en català a l'illa durant la segona meitat de segle: un testimoni d'aquesta «normalitat» de la llengua pròpia com a llengua vehicular de l'ensenyament és el *Nou methodo per aprendre la llengua llatina* d'Antoni Portella i Enrich, publicat a Maó el 1762 per l'impressor francès Payen i dedicat al comte de Lannion, goverandor francès de Menorca, del qual l'impressor Fàbregues en féu una segona edició el 1783 (OBRADOR; PONS 2021, 55-84).

Les traduccions de textos francesos, anglesos, italians i llatins, produïdes a l'illa durant les dues darreres dècades del XVIII i les tres primeres del XIX, sorgeixen, en primera instància, en el marc d'institucions culturals com la *Societat Maonesa* (1778-1785). La *Societat* va ser fundada per un grup de burgesos il·lustrats a Maó el 30 d'abril de 1778, en plena dominació anglesa de Menorca, sota el lema de *Studio et Amore*, amb la finalitat primera de crear una biblioteca. Tal com diu PATIÑO (2011, 81-82):

La formació d'una biblioteca, amb obres originals i traduccions d'obres clàssiques i contemporànies, el tractament de diferents temes sobre les ciències naturals, les ciències humanes i la gramàtica amb la llengua catalana com a llengua d'ús habitual, foren els principals objectius d'aquest conjunt de persones que, encapçalades per Joan Ramis i David Causse, tingueren el seu període d'esplendor entre 1778 i 1780 [...]

L'imminent atac de les tropes francoespanyoles explica per què a partir de 1780 el ritme de treball de la Societat va anar decaient, tal com podem observar en la lectura del *Registre*¹⁵. Finalment el 1785 es van veure obligats a decretar la seva dissolució, ja sense la presència dels membres estrangers (David Causse, Otton Guillaume George de Cronhelm i Ernst Teophile Koepp) quan

15. Aquest *Registre* va ser editat en gran part per l'erudit Francesc Hernández Sanz el 1921. Localitzat de nou el manuscrit dècades després a la Biblioteca Pública de Maó, fou publicat complet per Antoni-Joan PONS i Josefina SALORD (*Registre* 1991). A partir del 2024 es pot consultar en una còpia digital a l'Arxiu Històric de Maó i en línia.

Menorca ja feia tres anys que es trobava totalment integrada en la corona espanyola dels Borbons, i després d'un intent frustrat de convertir-la en una «Sociedad Económica de Amigos del País de la Plaza de Mahón».

La *Sociedad Maonesa*, a similitud d'altres acadèmies de l'època, com les *Societies* escoceses¹⁶ o les *Sociedades Económicas de Amigos del País* a la península ibèrica, responia a les exigències d'una nova sociabilitat il·lustrada a tot Europa, d'acord amb el que HAUSER anomenava «el nou públic lector» (1978, 196), que renovà el caràcter de les acadèmies siscentistes. Estava formada per membres de la burgesia maonesa i intel·lectuals estrangers residents a l'illa¹⁷. En les seves resolucions es fixen, entre d'altres temes, el lloc per al «depositori de llibres» (la casa de Joan Ramis), la periodicitat de les assemblees i reunions, la llengua de les intervencions (inicialment el menorquí), l'ordre de lectures de llibres, discursos i traduccions i la propietat intel·lectual de les produccions dels membres, que es copiarien en un «Llibre» (encara no localitzat) i que contindria tots els escrits presentats (*Registre* 31-1-1779). L'ús del català en les assemblees, lectures i traduccions, insòlit a l'època, podria tenir el seu paral·lel al Principat en la societat *Comunicació literària*, fundada a Barcelona suposadament el 1780, activa durant alguns anys, de la qual formaren part, entre d'altres, l'impressor Francesc Surià (1749-1805) i el metge i poeta Ignasi Ferreres, autor de l'*Apologia de l'idioma català* (1769). Sembla ser que en les seves reunions empraven el català i, segons Mireia CAMPABADAL (2006, 16), l'extracció social diversa dels seus membres i el fet que cap d'ells formés part de l'*Acadèmia de Bones Lletres*, podria suggerir alguna mena d'oposició entre ambdues societats barcelonines. Malgrat una actitud semblant en l'ús de la llengua catalana, el fet diferencial de la *Sociedad maonesa* és la «normalitat» amb la qual s'emprava per part de tots els membres, àdhuc els foranis.

Anys després que fos dissolta la *Sociedad*, Antoni Febrer i Cardona dugué a terme nombroses traduccions en català de textos llatins i francesos amb una clara finalitat didàctica, la ciutadellenca Joana de Vigo i Squella va traduir diversos textos del francès, i Vicenç Albertí Vidal fou una traductor prolífic d'obres de Molière, Goldoni, Metastasio, entre d'altres peces teatrals que es

16. Pep PELFORT (2021, 167-198) parla de les relacions entre la Il·lustració escocesa (*Scottish Enlightenment*), a través de societats com *The Select Society*, *The Cap Club*, o *The Royal Society of Edinburgh*, i els intel·lectuals menorquins a través dels contactes facilitats per autoritats angleses a partir dels anys seixanta del segle XVIII.

17. Tal com assenyalen PONS; SALORD (*Registre* 1991, 21-23), els membres de la *Sociedad*, excepte Joan Roig, nascut el 1724, són nascuts a la dècada dels 40-50, amb un clar predomini d'advocats, però també metges, farmacèutics i comerciants. Es tracta de: Joan Roig i Cardona (n. Maó 1724); Jaume Uhler (n. 1745); David Causse (Nîmes 1756- Liorna 1810); Andreu Hernandes i Basili (n. Maó 1744); Josep Missó (vicari a Maó entre 1764 i 1784); Pere Ramis i Ramis (n. Maó 1758); Joan Ramis i Ramis (Maó 1746-1819); Vicent Caules; Joan Soler i Sans (Maó 1750-1809); Joan Roca i Vinent (n. Maó 1747); Nicolau Orfila i Guàrdia (n. Ferreries 1744); Pere Creus i Ximenes (n. Ciutadella 1756); Bartomeu Ramis i Ramis (n. Maó 1751); Constantí Salort (n. 1756); Antoni Parpal; Ernst Theophile Koepp, jutge advocat del regiment hannoverià de Goldaeker; Otto Guillaume de Cronhelm, Alferes del mateix regiment (n.1748).

representaren als teatres de Maó fins ben entrat el segle XIX. Aquestes traduccions, juntament amb altres testimonis literaris destacats, com la trilogia teatral de Joan Ramis, atorguen a l'illa una centralitat cultural indiscutible en tot l'àmbit català. Joan Fuster ho resumeix així:

L'illa de Menorca no s'integrà a la sobirania dels Borbons espanyols fins al 1782, i, definitivament, fins al 1802. Menorca, regida pels anglesos, conserva el català en els usos tradicionals, i, de més a més, gràcies a l'estira-i-arronsa de les grans Monarquies, eludeix la *platitudo* estabilitzadora en les lletres peninsulars del XVIII. Els seus escriptors són els més "europeus" dels Països Catalans del moment. El fenomen de la Menorca centrifugada té enorme interès sociològic —a part del literari— dins la història de la llengua catalana: és l'excepció, la mostra d'alguna cosa que hauria hagut de ser i que no fou possible. (FUSTER 1972, 52)

De les cent trenta-una traduccions catalogades per Rosa GORNÉS (2023, 116-130), si exceptuem les que constitueixen els articles adaptats de l'anglès a partir de *l'Encyclopaedia Britannica*¹⁸, les professionals i les jurades, n'hi ha seixanta-una de literàries, set produïdes en el context estricte de la *Societat Maonesa* (de les quals només ens n'han pervingut dues) i les restants degudes a Pere Ramis, Joana de Vigo, Joan Ramis, Joan Sans i Roca i, majoritàriament, a Antoni Febrer i Cardona i Vicenç Albertí. Hem d'afegir encara a aquest nombre, una breu antologia anònima de caràcter acadèmic localitzada a l'Arxiu històric de Maó (*vid. infra*).

Si fem una ullada a les traduccions relacionades temàticament amb el món clàssic, hem d'esmentar *Ifigenia a Tàurida* (1801) que l'aristòcrata Joana de Vigo i Squella (Ciutadella, 1779-1855) va traduir a partir de la versió francesa que Claude Guimond de la Touche havia fet de la tragèdia d'Eurípides el 1757, així com *Les aventures d'Aristonous* de Fénélon (s.d)¹⁹. També cal remarcar que, entre les gairebé seixanta versions teatrals que va escriure Vicenç Albertí i Vidal (Maó, 1786-1859) (de les quals ens n'han pervingut només vint), *Demofonte* (1815), *Siroe* (1816) i *Aquil·les* (1818) són les úniques traduccions de les obres homònimes de Metastasio de tema clàssic, estudiades per MIRALLES (2007, 39-58) i per MARTÍNEZ VILLAR (2021). Albertí també és autor d'una reeixida traducció catalana de *l'Alonsiada* de Joan Ramis²⁰. Igualment ens ha pervingut un fragment de *Les aventures de Telèmac* (1822), versió de l'obra de Fénélon de Joan Sans i Roca²¹. Pel que fa a les versions direc-

18. Segons hipòtesi de P. PELFORT (2021, 167-198) aquests articles haurien estat traduïts per membres de la *Societat Maonesa*.

19. La traducció fou localitzada el 2010 per Josefina Salord al fons documental Carreres, dipositat a l'Arxiu diocesà de Menorca, a Ciutadella. Ha estat editada (J. DE VIGO I SQUELLA 2020). També s'han publicat *Les aventures d'Aristonous* (PAREDES 2021, 5-26).

20. J. RAMIS; V. ALBERTÍ 1985 [1818].

21. Només se'n conserva un paràgraf transcrit per Francesc Hernández Sanz a la *Revista de Menorca* (1921, 347-348).

tes dels clàssics llatins conservades, cal esmentar, en primer lloc, la traducció anònima d'una breu antologia, encara inèdita, i les traduccions de David Causse, Joan Ramis i Antoni Febrer i Cardona.

- La petita antologia de l'Arxiu històric de Maó

A l'Arxiu Històric de Maó, es conserva un quadern manuscrit inèdit²² que conté la traducció de la 5^a i 7ª èglogues de Virgili, dos epigrames de Marcial i breus fragments de *De viris illustribus* de Corneli Nepot referits a Lisandre, Alcibiàdes, Datames i Epaminondas²³. Es va localitzar entre altres documents provinents del Convent de Jesús, de Maó, regentat pels franciscans, un dels centres d'ensenyament de referència a l'illa fins la disgregació de l'orde el 1836 com a conseqüència de la desamortització²⁴. És anònim i no duu data, tot i que podria ben bé ser de finals del XVIII. Sens dubte es tracta d'un exercici de caràcter acadèmic o escolar, però allò que crida l'atenció és que la llengua final sigui el català de Menorca de l'època i que la traducció tingui, sense trair el sentit de l'original llatí, una fluïdesa més que notable, com veiem en aquesta mostra que correspon a la versió dels versos 20-44 de la cinquena ègloga virgiliana:

Mopso

Les nimfes ploraven la mort funesta de Daphnis. Rius, arbres de aquest bosc, vosaltres foreu testimonis del seu dolor, mentres que una mare afligida abraçava el cos de Daphnis, i tractava de fieros los astros i los déus. En aquells trists dies, Daphnis, ningun pastor amenava los seus rebanyos a les pastures ni a los rius: los rebanyos mateixos olvidaren les herbes i les fonts. Aquests penyals i aquests boscs nos diuen que los lleons mateixos de l'Àfrica gemegaren de la vostra fatal mort. Daphnis nos ha ensenyat a lligar tigres de Armènia en el carro de Baco, a celebrar danses en honor de aquest déu i a revestir de pàmpol i heura les nostres llances. Així com la parra és lo adorno dels abres, i los réms el de la parra; com los toros són lo adorno d'un rebanyo i los sembrats el d'una fèrtil campanya, de la mateixa manera, oh Daphnis, vós erau la glòria de les nostres cases. Des de que la Parca vos n'ha emportat, la mateixa Pal·les i el mateix Apol·lo han abandonat los nostros camps. La miserable citzanya i herbes inútils sufoquen sovint en los nostros solcs los millors grans

22. Manuscrit 99 de la Biblioteca pública de Maó.

23. No s'especifica ni l'autor ni l'obra d'on s'han extret els textos. Hem vist que del f.1r al f.4v hi ha la traducció de l'ègloga V, precedida d'un argument en llatí i la traducció dels versos 1 al 84 (manquen els versos finals, del 85 al 90). La traducció de l'ègloga VII és fragmentària: 1-20 (f.5r); 45-52 (f.5v); 69-70 (f.6r). A continuació, hi trobem la traducció de dos epigrames de Marcial: el primer (f.6v) correspon al IX, 97 i el segon (f.7r) al V, 28. Finalment, la traducció d'alguns fragments de *De viris illustribus* de Corneli Nepot, concretament: Lisandre (1, 2) i Alcibiàdes (1,2) (f.7v); Datames (1) (f. 8r) i Epaminondas (fragments entre 1 i 4) (f. 8r-8v).

24. Agraïm aquesta precisió a Guillem Sintes Espasa.

que ei havem sembrat. La dolça viola i el narcís carmesí han fet lloc a los cards i a los abatzers plens de agudes espines. Pastors, ompliu la terra de fulles, cobriu les fonts d'ombra, ell és Daphnis qui lo ordena: fabricau-li un sepulcre i gravau-li aquesta inscripció: "Jo som aquell Daphnis conegut en los boscs, i fins a los cels; Daphnis més hermós que lo hermós rebanyo de qui ell era pastor". (Ms. 99 f.3r-3v)²⁵

Com veiem, la intenció del traductor és escriure en la variant culta de la seva llengua, ja que no empra l'article salat, propi de la parla col·loquial balear, però manté formes verbals com «erau», «fabricau», «gravau» o expressions encara ben vives a la parla de Menorca, com l'*ell* impersonal: «ell és Dafnis qui lo ordena» i lèxic genuí com «rém», *raïm*. Tal com era costum en el català escrit, es serveix de castellanismes i gallicismes per prestigiar la llengua, conscient de la manca de normatives. Són una mostra dels primers «fieros», «ningun», «rebanyos» o «adorno» i dels segons, «campanya», per *camp*. Els noms propis en -o (Mopso) són habituals en els textos de tot l'àmbit català durant l'edat moderna. Tot i desconèixer el context i la finalitat d'aquest traductor anònim, tant si es tracta d'un professor com d'un estudiant, és evident que mostra la normalitat en l'ús escrit del català en l'ensenyament i, per tant, llevat que fos un exercici d'autoaprenentatge privat, potser s'hauria fet abans de la prohibició explícita d'emprar-lo en públic i la imposició de l'ensenyament en castellà a l'illa a partir de l'any 1783, amb l'inici de la darrera dominació espanyola²⁶.

- La traducció de la faula ovidiana de Píram i Tisbe (1779) de David Causse

La *Traducció en vers de la fàbula de Píram i Tisbe* de David Causse va ser llegida en la reunió del 8 de gener de 1779 de la *Societat Maonesa*. El manuscrit que la conté, localitzat i editat per Xavier PATIÑO (2011, 81-92) consta de tres fulls i mig escrits per les dues cares i forma part d'un volum factici intitulat *Extractos literarios recogidos por D. Antonio Ramis y Ramis. Tomo II*, provinient del fons bibliogràfic d'Anna Riera, descendent del poeta menorquí Guimersind Riera²⁷. Fins a la descoberta de Patiño el 2011 de les traduccions generades en el context de la *Societat*, només coneixíem la traducció en versos alexandrins de *Safira*, de Joan Soler i Sans (1754-1809), feta a partir d'un text anglès en prosa, *Sapphira*, publicat al número 491 de *The Spectator*. Se-

25. Transcrivim el text actualitzant l'ortografia segons els criteris de la normativa actual, respectant el lèxic en tot moment.

26. És possible també que els manuscrits referits a la llatinitat estiguessin escrits en català fins la publicació de la gramàtica llatina de Francesc Pons i Carreras, escrita en castellà (1812-1814). Anys abans, durant els anys del mandat del governador Antonio Pinedo de Anunciavay (1788-1797) s'havia produït un afrancesament lingüístic en l'ensenyament del Convent de Jesús (OBRADOR; PONS 2021, 77-78).

27. Incipit: «*Píramo y Tisbe. Fàbula traduïda del llatí de Publi Ovidi Naso. Metamorfosis. Llibre IV, 2.*» Explicit: «Presentat a la Societat en Maó als 28 de gener de 1779. David Causse». (PATIÑO 2011, 71) Malauradament, el manuscrit original avui està il·locatitzable.

gons el *Registre* de la *Sociedat*, va ser llegida el 4 de març de 1779 (*Registre* 1991, 118)²⁸.

De David Causse (Nîmes 1748- Liorna 1810) sabem que era un comerciant francès afincat a Menorca i que, juntament amb Joan Ramis, fundà i participà activament en les activitats de la *Sociedat Maonesa* des del 1778. Al *Registre* consta com a àvid lector de les publicacions periòdiques i llibres que s'anaven incorporant a la biblioteca (*Registre* 1991, 152-153), com a intermediari en la compra a un llibreter de Marsella de diversos llibres entre els quals, textos bilingües de Catul i Tibul (2-V-1779) i com a coautor (juntament amb Pere Creus i Pere Ramis) d'una traducció no conservada: *Principis de les arts i de les ciències necessàries a una persona d'educació*, feta a partir d'un original anglès de Joseph Collins²⁹. Tot i el seu arrelament a l'illa, amb la primera entrada de les tropes espanyoles el 1781, degut a la seva condició de protestant i acusat d'excessiva implicació amb el govern de les autoritats britàniques, se li van confiscar els béns, entre els quals els magatzems al port de Maó, i es va veure obligat a fugir a Liorna, on morí³⁰.

Causse tradueix en 166 versos alexandrins (excepte el primer vers, que no ho és) 110 hexàmetres ovidians³¹. Patiño (2011) en fa una edició amb ortografia normativa, tot mantenint les opcions lèxiques i morfosintàctiques del menorquí i modificant els signes de puntuació als usos actuals per tal de facilitar-ne la lectura³². En el comentari a la traducció, destaca l'ús dels alexandrins apariats, el metre culte hereu del *théâtre classique*, emprat també en l'esmentada *Safira* de Soler i Sans i en la tragèdia *Lucrècia*, de Joan Ramis (1769); considera que Causse fa una traducció lliure dels versos ovidians a excepció d'aquells que estan en estil directe, traduïts en un sentit més literal i ho justifica amb exemples concrets i, finalment, crida l'atenció sobre la perfecta translació del caràcter idíl·lic i tràgic dels versos ovidians. GORNÉS (2023, 241-249), a partir de l'edició de Patiño, fa una anàlisi traductològica acurada de la versió de Causse, atenent a la forma, el contingut i la llengua del text. Pel que fa a la forma, afirma que, probablement, el manuscrit del fons Riera sigui una còpia de l'original que hauria llegit Causse en la sessió de la *Sociedat*, ja que no en duu el segell i fa èmfasi en la llargària de la traducció

28. Aquesta traducció, de la qual no conservem el manuscrit original, fou publicada per C.F.H. Lindemann (1786, 2002, 131-141) amb una transcripció de David Causse i la traducció a l'alemany. Francesc Hernández Sanz la publicà en un article a la *Revista de Menorca* (1931, 299-307). Ha estat editada i estudiada per GORNÉS 2023, 283-336.

29. Fou la primera de les sis traduccions fetes en els context de la *Sociedat* i l'única que no tenim constància que es llegís.

30. «Durant l'inici de l'ocupació francoespanyola és possible que es confeccionessin una mena de llistes negres [...] d'aquelles persones que suposadament eren afins a la Corona britànica o d'aquells que van tenir càrrecs importants en aquest període [...] Una de les primeres activitats de les tropes invasores fou la confiscació dels magatzems del port de Maó a Alexandro Basilini, David Causse i Simpson.» (MARTÍN 2023, 218)

31. Ov. *Met.* IV, vv. 55-166.

32. Inclou també unes «variacions» o notes al peu afegides per Causse, que incorporen alternatives a la traducció dels versos 11, 12 i 13.

(56 versos més que l'original ovidià). Pel que fa al contingut, extreu un seguit de conclusions a partir de l'acarament de l'original llatí amb la versió menorquina: en general, considera que el traductor ha reexit en la seva comesa i amb una expressió lliure, seguint l'ordre expositiu d'Ovidi, transmet el sentit de l'original. Destaca l'omissió generalitzada de topònims, «utilitzant la tècnica de la compensació» (2023, 343), és a dir, avançant la informació amb una descripció; la fidelitat al llatí en els fragments d'estil directe i les propostes de traducció alternatives de tres versos (*vid. supra*). Finalment, qualifica la traducció de «completa i fidel quant a contingut respecte del text original, i amb intenció literària» (*ibidem*, 345) i considera que, malgrat desconèixer el procés exacte que seguí Causse (no podem saber si consultà alguna traducció francesa), reeixí. Pel que fa a la llengua, crida l'atenció sobre el registre culte emprat, confirmat per l'ús de l'article literari (no *es*, *sa*), arcaïsmes i préstecs com gallicismes i algun castellanisme per configurar els alexandrins apariats, molt similar al d'altres textos de l'època, atès que Causse era francès, i suggereix la possibilitat d'una correcció per part d'algun altre membre de la *Sociedad*. Reproduïm els 30 primers versos (alexandrins, excepte el primer) de la traducció de David Causse (1778), que correspon als versos 55-71 de la versió ovidiana.

- En l'antiga ciutat que una reina
 amb sa murada immensa havia fet famosa,
 ses cases dos amants contigües tenien,
 un per l'altre era fet, sens rival resplendien.
- 5 La vesindat³³ serveix l'amor a introduir
 a sos cors innocents son foc se féu sentir,
 quan lo que era l'amor ells encara ignoraven
 i solament als jocs de la infància pensaven.
 Pren vigor amb el temps la passió qui els domina,
- 10 inflama son desig, a l'himen³⁴ los inclina.
 A sos pares tots dos confessen son amor,
 se postren a sos peus, tendres, vius, plens d'ardor.
 Un odi antic, però, que entre ells subsistia,
 no per medis tan flacs destruir-se podia.
- 15 Sos pares amb furor este himen los negaren,
 vanament, pues, del pit l'amor no els arrancaren.
 Sos dos cors en secret de veure'n-se privats
 d'un foc més vehement se senten abrasats.
 lluny d'importunos ulls difícils a evitar,
- 20 amb signes expressius se saben explicar.
 Alivi desdixat, però, per tant d'amor!
 Recorren promptament a un medi millor.

33. *vesindat*, 'proximitat' (menorquinisme)

34. *bimen*, 'unió amorosa, matrimoni'. Mot emprat per Ramis, hereu del *théâtre classique*.

- La paret que una casa i l'altra dividia
a los ulls quan se féu consentida oferia
25 una obertura secreta i qui sempre ignorada
jamai havia estat en tants d'anys observada.
Més què no veu l'amor? El defecte notàreu,
amants, i un camí per vostra veu trobàreu
que ja sens reposar dins este espai murmura,
30 a l'amor anyadint del secret la dolsúra. (PATIÑO ed. 2011)

Considerem que la tria de la llegenda mítica de l'episodi ovidià de Píram i Tisbe no és casual: tot i desconèixer el text font del qual partí Causse (possiblement una edició impresa a França), el tema dels amants malaurats que Shakespeare va immortalitzar s'estava representant en diversos escenaris europeus a finals del segle XVIII, ja fos en la versió tràgica clàssica, o amb final feliç, com veiem en el text d'alguns llibrets operístics de l'època (VITTORINI 2018, 3-24)³⁵.

En l'àmbit català, sabem que, malgrat la censura imposada a les seves obres al llarg de l'Edat Mitjana, l'interès per Ovidi es va anar mantenint i que la primera traducció catalana completa de les *Metamorfosis* que ens ha pervingut és *El llibre de les transformacions del poeta Ovidi* que el 1494 dugué a terme Francesc Alegre (BESCÓS 2019). Com ja hem avançat, coneixem també una *Faula burlesca de Píram i Tisbe*: es tracta d'un romanç de 384 versos, d'arrel totalment barroca, fet abans de 1813 per Guillem Roca i Seguí (1742-1813), doctor en ambdós drets i membre fundacional de la *Sociedad Económica de Amigos del País* de Mallorca, que també va escriure faules d'inspiració neo-clàssica com la de *L'àguila i l'escarabat*, en alexandrins. És, segons ROSSICH (2004, 120) la darrera obra de caràcter mitològicoburlesc català de finals del XVIII principis del XIX. Tot i basar-se en la llegenda ovidiana (*Met.* IV, 55-160), no es tracta de cap traducció, ja que el poeta, per fer un romanç burlesc de gust barroc, s'inspira en la versió que Góngora havia fet del tema ovidià. Malgrat no conèixer-ne la data de composició, sens dubte es va escriure durant les dècades de finals del XVIII, en paral·lel a la traducció de David Causse, mostrant fins a quin punt podien coexistir les mostres literàries tardanes del Barroc, com aquest romanç de to burlesc i popular, amb els alexandrins neo-clàssics cultes.

En reproduïm les primeres quartetes³⁶:

35. Ja havien tractat la llegenda Chaucer, Boccaccio, Tasso i Montemayor, entre d'altres (TREPAT I SAAVEDRA 1929, v) i posteriorment, Lope, Góngora i Shakespeare. Al segle XVII, *Les amours tragiques de Pyrame et Thisbé*, tragèdia de Théophile de Viau representada amb èxit el 1621 i, ja en el XVIII, també a França, *Pyrame et Thisbé* (1726), llibret d'una tragèdia lírica (*tragédie en musique*) amb pròleg i cinc actes de Jean-Louis-Ignace de la Serre, serien una avançada de les òperes del tombant del segle a Itàlia, França i Alemanya.
36. Segons la versió publicada per BOVER *BEB* II, 275-279, que marca en cursiva les expressions populars.

Referex mestre Nasson
 mestre major de rondayas,
 mestre de danzas qui enseña
 a sos déus a fer mudansas:

Que en aquella gran ciutat
 de gegantinas muradas
 qui *com si fosen milócas*
 posave els jardins al ayre;

Vivien dos *fadrinetxos*
 en duas casas veynadas,
tant que si un feya un rôt
el nas s'altre se tapava.

Píramo es deyen y Tisbe
 estos dos, cuyas hazañas
 fins en la *magra Mallorca*
 contan las *musas mes grassas*.

• *De ma estimada Lèsbia*, de Joan Ramis

Un altre testimoni que ens ha pervingut és el poema *De ma estimada Lèsbia*, una versió de Catul III deguda a Joan Ramis i Ramis (Maó 1746-1819), considerat el màxim representant de la literatura catalana de la Il·lustració. El deute envers els clàssics és manifest en gran part de l'obra literària d'aquest autor, tant en la seva obra poètica en llatí, castellà i català, de la qual n'és una mostra l'*Ègloga de Tirsis i Filis* (1783), de clara filiació neoclàssica, com en la seva obra teatral, en especial *Lucrècia* (1769), l'única tragèdia de tema clàssic feta *ex novo* en català sobre l'heroïna romana, a partir de Livi i Ovidi³⁷. Ramis també fou autor d'una elegia en llatí, en díctics elegíacs, amb motiu de la mort de la seva esposa, Joana Montanyés, impresa per Fàbregues el 1792³⁸. La traducció *De ma estimada Lèsbia* fou localitzada el 1987 en un fons privat de Maó, entre altres poemes manuscrits de l'autor, en fulls solts agrupats³⁹; no en sabem la data exacta de composició, ja que sembla que es tracta de poemes escrits durant dècades, fins al 1809, any que figura a la

37. Vid. RAMIS, 2023 [1769].

38. *Joannis Ramis et Ramis, Magontani, in diem XII novembris MDCCXCI, sive de morte D. Dnae. Ioannae Montañés et Ximenes, uxoris dilectissimae Elegia. Magone excudebat Ioannes Fabregues regius Typographus, MDCCXCII. Vid.* traducció d'Ignasi MASCARÓ (1982, 28-29). Estudiada per Bartomeu OBRADOR 2021, 331-356.

39. Mireia MATA I SOLSONA que el publica per primera vegada (1987, 131-136), no n'explica l'origen, tot i que anuncia l'edició que en preparava Pons (*ibid.* 131, n. 2) Sabem que aquest gruix de trenta poemes passà a la Biblioteca pública de Maó, on els localitzà Antoni- Joan Pons, que els publicà el 1988 amb el títol *Poesies burlesques i amoroses*. Sembla ser que aquests manuscrits, després d'un trasllat, romanen il·localitzables. Agraïm a Antoni- Joan Pons que ens n'hagi facilitat la fotocòpia que conserva, base de la seva edició.

portada⁴⁰. Tot i que, a finals del segle XIX s'havien plantejat dubtes sobre l'autoria d'aquests poemes, actualment no en tenim cap, ja que es van localitzar entre els papers de Ramis i estan escrits amb la mateixa lletra que les seves cartes i altres manuscrits autògrafs⁴¹. Aquest és el poema a partir de l'edició de Pons (RAMIS 1988, 50-51), que actualitza normativament l'ortografia i la puntuació, però manté intactes els trets dialectals:

Recitat

- De ma estimada Lèsbia
 el rossinyol⁴² hermós,
 el que ella tant amava
 4 és mort, oh què dolor!
 És mort i la ha deixada
 plena d'afflicció,
 i no hei ha qui aconsolia
 8 la mia Lèsbia, no.
 Ell era tan amable
 ell era tan airós,
 que de tots quants el veien
 12 robava l'atenció.
 Amb sa veu tan graciosa,
 amb son cant melodiós,
 a tots quants l'escoltaven
 16 omplia de dolçor.
 De quant en quant solia
 ell volar-hi a l'entorn,
 i amb son bec la besava,
 20 amb son bec amorós,
 mostrant la coneixia
 i li tenia amor,
 i per això ma Lèsbia
 24 se l'estimava molt.
 Li feia mil carícies
 i li mostrava en tot
 que ell era el seu regalo
 28 i delícia major.

Ària

Oh sort cruel e ingrata!
 sort plena de rigor,
 qui tal gràcia i bellesa

40. RAMIS 1988 [1809], pp. v-xii del pròleg d'A.J. Pons.

41. Sobre la transmissió manuscrita, vegeu Pons (RAMIS 1988,v-viii) *De ma estimada Lèsbia* és el poema xxii, pp. 50-51.

42. Al manuscrit, *passerell* ratllat i *rossiñol* (sic) escrit al damunt.

- 32 has robat d'aquest món,
causant així a ma Lèsbia
tanta pena i dolor
que sos ulls tan amables
- 36 ara dues fonts són,
dues fonts qui de contínuo
demostran sa tristor,
i els fan perdre sa gràcia
- 40 i aquell mirar tan airós,
qui animoren, encanten
i cautiven mon cor.

Com veiem, es tracta d'un romanç en versos hexasíl·labs amb rima encadenada *abab* en el recitat i de rima més lliure a l'ària, que trenca l'encadenament de rima assonant a partir del vers 32. No saben quina edició de Catul segueix Ramis, ja que no en consta cap ni a la seva biblioteca personal (CARBONELL 1967, 16-17) ni al *Registre de la Societat Maonesa* (1991), tot i que sí que se'n poden trobar al fons antic de la Biblioteca Pública de Maó⁴³. També desconeixem a què es deu l'estructura «recitat» (v 1-28) i «ària» (v 29-42) a menys que el poema hagués estat compost per ser cantat, ja fos en alguna de les Sessions de la *Societat*, ja en el decurs de la tertúlia en algun saló dels casals burgesos de Maó, a partir d'una partitura musical preexistent o creada per a l'ocasió. Com era usual en els textos literaris de l'època, s'hi inclouen alguns castellanismes (*hermós, regalo, contínuo*) i gal·licismes (ús de *a l'entorn, rigor*) amb afany d'enriquir la llengua literària. MATA (1987, 132-133) compara el contingut del poema original de Catul amb la versió de Ramis i considera que hi ha tres absències: la invocació a Venus i els cupidells (1-2); la imatge de la coneixença que té l'ocell de la seva mestressa (*suamque norat/ ipsam tam bene quam puella matrem*) (5-6) i la maledicció a les tenebres de l'Orc (*at vobis male sit, male tenebrae/ Orci, que omni a bella devoratis*) (14-15), i considera el final del *recitat* com una «ampliació» (*ibidem*, 133).

Des de la nostra perspectiva, Ramis demostra conèixer bé Catul, ja que comença esmentant el nom de *Lèsbia* (també al vers 8), absent en aquest poema concret, però present a II, V I VI, per exemple, considerant-la mestressa d'aquest «rossinyol/ que ella tant amava», amb aquesta decisió final de no traduir *passer* per «pardal». Crida l'atenció que avanci la descripció de l'aflicció de Lèsbia (4-7) que Catul fa al final i dediqui un llarg elogi a les qualitats de l'ocell, afegint-hi un element: l'ocell era admirat per tots (11-12) ja que «amb sa veu graciosa, amb son cant melodiós» (qualitats atribuïbles al rossinyol) «omplia tots de dolçor» (15-16). El final del *recitat* és una translació dels versos 7-9, però també evoca els versos inicials, ja que tradueix *sed circumsilien modo huc modo illuc* per «De quant en quant solia/ ell volar-l'hi a

43. C. Valerii Catulii *Selecta Carmina notis illustrata*, Parma 1756.

l'entorn» (17-18) i, d'alguna manera, expressa com corresponia Lèsbia a les atencions de l'ocell, recuperant els *mellitu* inicial «i amb son bec la besava,/ amb son bec amorós» i la coneixença i amor que manifestava l'ocell, «delícia major» (tot recuperant *deliciae meae puellae*) per a la seva mestressa. L'*ària* és una invocació a la sort «cruel e ingrata» que sovint trobem en boca dels protagonistes dels drames i tragèdies del mateix Joan Ramis, una invocació al destí fatal heretada del teatre racinià i que aquí substituïx clarament la maledicció catul·liana a les *malae tenebrae Orci*, que ho devoren tot, per aquesta sort fatal «qui tal gràcia i bellesa has robat d'aquest món» (31- 32). Ramis acaba, com fa Catul, referint-se als ulls plorosos de l'estimada («ma Lèsbia» recull el *meae puellae*), ben diferents d'aquells ulls «de mirar tan aïrós,/ qui animoren (enamoren), encanten / i cautiven mon cor», això últim collita exclusiva del traductor. Com veiem, no té massa sentit cercar aquí una traducció literal del text llatí que Ramis, sens dubte, no pretenia, però allò que és evident és que trasllada el sentit complet del poema emprant una llengua volgudament culta, literària, introduint petites modificacions (la sort fatal per l'Orc) i aclariments (el nom de Lèsbia), segurament amb la intenció de fer més assequible el famós poema de Catul al públic burgès al qual anava dirigit.

- Les traduccions d'Antoni Febrer i Cardona

Antoni Febrer i Cardona (Maó 1761-1841) és, sens dubte, el màxim exponent en l'àmbit de la traducció catalana durant les primeres dècades del segle XIX. Jordi CARBONELL (1966, 1971) donà a conèixer l'existència dels seus manuscrits autògrafs inèdits, tots ells escrits en el català de Menorca⁴⁴. La seva fecunda obra com a traductor és inseparable d'una destacable obra lingüística i lexicogràfica, palesa en les seves gramàtiques i en el *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*, un repertori lèxic que elaborà al llarg de la seva vida⁴⁵. No veié mai cap obra seva impresa⁴⁶, ja que els seus inicis coincideixen amb el principi del procés de substitució lingüística a Menorca i, malgrat la inevitable continuïtat de l'ús social del català, les autoritats espanyoles van imposar la castellanització en l'administració, les publicacions, l'ensenyament i, en general, en els àmbits de l'alta cultura que ja regia en els altres territoris de l'àmbit català. L'activitat traductora travessa tota l'obra d'aquest maonès, se-

44. CARBONELL 1966, 195-214 va fer un primer catàleg dels manuscrits d'Antoni Febrer que localitzà al casal familiar de la família Victory de Febrer, a Maó.

45. Tant el diccionari com les gramàtiques catalanes i els comentaris de caràcter lingüístic i lexicogràfic de Febrer han estat publicats per l'Institut d'Estudis Catalans, en el marc del projecte de publicació de l'obra completa de l'autor: el *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí* (PAREDES ed., 2001, 2005), les *Obres gramaticals* I (GINEBRA ed., 2004) i les *Obres gramaticals* II (F. FELIU ed., 2017). Està en preparació la publicació de les seves gramàtiques franceses.

46. A excepció d'un *Exercici del Via Crucis en prosa i en vers* del qual es van fer dues edicions a Maó: la primera el 1811, a la impremta de la viuda Fàbregues i fills i la segona el 1846, ja mort Febrer, per l'impressor Ignasi Serra.

gon fill d'una família ennoblida per Carles III, amb una extensa biblioteca, que deixà manuscrites un gran nombre de versions de textos llatins i francesos d'ample abast temàtic: del llatí tradueix autors clàssics, contemporanis i himnes litúrgics, textos bíblics i oracions quotidianes; del francès, peces teatrals, poesia religiosa i textos didàctics, entre d'altres⁴⁷. El seu interès per la llengua, de la qual reclamava una codificació fins aleshores inexistent, fou la causa d'una especial atenció envers el registre culte dels clàssics, per tal d'avaluar la seva com a llengua de prestigi: a diferència d'altres estudiosos de l'època, centrats a recollir trets dialectals, es proposa establir-ne les pautes d'ús per a persones de gust, i conscient de la unitat de la llengua, es dirigeix a tot l'àmbit lingüístic⁴⁸:

És doncs no únicament per als menorquins, sinó també per als mallorquins, catalans i valencians etc., que jo he treballat aquesta gramàtica, i no sols perquè tenguïen un mètode per aprendre de parlar i escriure la seua llengua, sinó perquè púguen aprendre més fàcilment les altres llengües vulgars de l'Europa, i la llatina.

Prefaci als *Principis generals de la Llengua Menorquina*, 1804

A més, doncs, de ser paral·lela a la reglamentació gramatical i a la recopilació del cabal lèxic, l'activitat traductora tenia per a Febrer una clara finalitat didàctica, de la qual deixà constància en subtítols i pròlegs, com veurem⁴⁹. És per aquesta raó que va defensar sempre els mestratges dels clàssics no tan sols en els àmbits lingüístics i literaris sinó també en els del pensament i la moral, i amb aquesta convicció va traduir, al llarg de la seva vida, obres escollides d'autors que va considerar adequats per a l'educació de la joventut. Podem dividir les traduccions dels clàssics de Febrer en tres etapes: corresponen a la primera un seguit de versions poètiques, majoritàriament d'Horaci i Ovidi, aplegades en el manuscrit *Recopilació de diferents peces de poesia menorquina i llatina*, datat el 1805, avui perdut, que coneixem per la publicació que n'anà fent Lorenzo Lafuente Vanrell, del 1929 al 1932, a «La Página Menorquina» del periòdic *El Bien Público*⁵⁰. En aquestes versions, probable-

47. Per a una introducció a la vida, a l'obra de Febrer i les traduccions dels clàssics vegeu PAREDES 1996. Per al Febrer traductor vegeu també l'article de Vicent de MELCHOR per al *Diccionari de la traducció catalana* (2011, 198-201). També DHTE LAFARGA ed. (2009). <https://phte.upf.edu/dhte/catalan/febrer-i-cardona-antoni/>.

48. Com hem fet anteriorment, donem una versió amb ortografia normalitzada de tots els textos de Febrer que reproduïrem a partir d'ara. Per tal de conèixer les seves propostes ortogràfiques, *vid.* FEBRER 2002, 37-42.

49. Tal com diu Joaquim Mallafre, no es pot parlar, estrictament, de «teòrics de la traducció catalana», malgrat la llarga tradició de traductors existents i posa com a exemple Riba, Carner, Sagarra, Benguerel, Joaquim Balcells i tants d'altres, que es limiten a justificar les seves opcions als pròlegs de les obres corresponents (MALLAFRE 2011, 10). Febrer fa el mateix, en especial als pròlegs de les seves traduccions dels clàssics.

50. Aquests són els lemes de les composicions elaborades a partir d'una font clàssica, sigui o no especificada per Febrer, publicades per Lorenzo Lafuente entre 1929 i 1932, a la «Página Menorquina» de *El Bien Público*:

ment recopilades d'anys anteriors, Febrer empra tècniques que van des de la paràfrasi i el *collage* a la translació. Semblen textos de joventut, exercicis d'estil i d'aprenentatge en diverses tècniques de l'art de traduir i de la pràctica poètica, datades en uns anys que manifestà un interès especial per la prosòdia i mètrica llatines i per la mitologia clàssica. Ho palesen dos manuscrits: *Les regles de la cantidat o explicació de la prosòdia del P. Àlvarez*, del 1800, una adaptació de la coneguda obra del jesuïta portugués Manuel Álvares (FEBRER 2008 [1801]) i l'*Exercici sobre la Mitologia* (FEBRER 2006 [1803]), elaborat a partir de diversos manuals francesos, en què Febrer compagina el respecte al monoteisme cristià amb l'imperatiu cultural de conèixer les divinitats paganes. Reproduïm una d'aquestes versions: es tracta d'una composició de vint-i-dos versos estructurats en alexandrins apariats, el metre preferit pel neoclassicisme, que es corresponen amb els vint hexàmetres que inicien el llibre primer de les metamorfosis d'Ovidi.

- El Caos i el principi del món. OVIDI, M.L. I*
 Jo cant lo que altre temps es diu que succeí
 al principi del món, quan el tot es partí,
 que els cossos diferents qui entre sí es dividiren
 4 d'altres formes de nou també es revestiren.
 Déus, qui en sou los autors, (pués⁵¹, ¿quin altre mortal
 sinó voltros, podria obrar prodigi tal?)
 dignau-vos inspirar-me i, d'aquell temps fins ara,
 8 traçar-me un pla seguit d'esta mudança rara.
 Antes que el cel, la terra i el mar fóssien creats,
 tot era un en el món, los elements mesclats
 formaven un Caos, massa informe, atapida⁵²,
 12 principis discordants de cosa mal unida.

«Un adquireix amics en la prosperitat» (28-II-1929)

Omnia debentur morti. Ovid. M. L. 10» (14-VII-1929)

«Que el retorn de la primavera i la brevedat de la vida nos brindan a divertir-nos. Horacio, oda 4 lib. I» (25-IV-1929)

«Imatge de la fertilitat de l'Edat d'Or» (6-VI-29)

«El Caos i el principi del món. Ov. M.L. I» (6-VI-1929)

«Andròmeda exposada a un mónstruo del mar» (1-VIII-1929)

«Cadmo, inventor de l'alfabet en la Grècia» (29-VIII-1929)

«Combat singular dels dos germans: Etèocles i Polinices» (29-VIII-1929)

Rara est concordia formae atque pudicitiae. Juven. Sat. v 297 (14-VII-1932)

Aurea dicta (6-X-1932):

Unus homo nobis cunctando restituit rem. Ennius

Stultum est timere quod vitare non potes. P. Syrus

Stat sua cuique dies. Virg. En.

Quemcumque fortem videris, miserium neget. Senec.

Credebant hoc grande nefas et morte piandum, si iuvenis vetulo non assurrexerat, et si...
 Juven. Sat 13 v. 5

51. *pués*, castellanisme que Febrer alterna amb *puix que*.

52. *atapida*, 'atapeïda'.

- No encara hi havia el Sol des del cel resplendent,
 ni la Lluna se veia omplir el seu creixent.
 La terra no era ferma, i en los aires suspesa,
 16 ni s'era desplegat dels mars la gran estesa.
 Tot estava confús, la terra era inconstant,
 l'aigua no navegable i l'aire gens brillant.
 Res tenia sa forma, un a l'altre impedia
 20 perquè en un mateix cos, fred amb calent batia,
 lo moll amb lo més dur, amb lo sec la humitat
 i amb lo qui era lleuger, lo més grave i pesat⁵³.

Els vuit primers versos de Febrer són una paràfrasi explicativa dels quatre primers hexàmetres ovidians. A continuació, trobem algunes simplificacions: no tradueix *quod tegit omnia* (*Met.* 1.5) ni tampoc el vers 8. Pel que fa al lèxic, varia la significació originària de *Chaos* (*Met.* 1, 7) dient «formen un Caos», és a dir, un «desordre» i despersonalitza *Titan*, *nova Phoebe* i *Amphitrite* traduint-los per «sol, lluna i mar» respectivament, fent una traducció entenedora de *reparabat cornua* (*Met.* 1, 11): «se veia omplir el seu creixent». La fidelitat és, però, la tònica dels darrers versos, que es limiten a no mantenir alguns recursos estilístics dels hexàmetres ovidians, com la lleugera homofonia *inastabilis...innabilis* o l'*adnominatio* d'*aliis aliud* i a respectar, en canvi, totes les contraposicions: *frigida cum calidis*, *bumentia siccis*, *mollia cum duris*. Sembla que les variacions del traductor tenen com a finalitat una major comprensió del poema ovidià; de fet, no es deixa d'al·ludir cap motiu del text font: podem parlar de translació, de recomposició de l'original adaptant-lo d'una manera natural a la llengua pròpia, amb les variacions sintàctiques i expressives que això suposa.

A la segona etapa corresponen les aportacions més valuoses, excepcionals en la seva època, que el converteixen en un pioner de la incorporació dels clàssics llatins al català: es tracta de les traduccions de *Els llibres de Cícero de la vellesa*, *de l'amistat*, *dels Paradoxos* i *del Somnit de Cípio* (1807); *Les faules de Fedre*, *llibert d'Augústo* (1808) i *Les Bucòliques de Virgili* (1808), que dugué a terme seguint criteris semblants als de la traductologia actual, ja que denoten un clar afany de fidelitat al sentit de l'original. A la tercera etapa, durant els darrers anys de vida, corresponen les *Històries triades dels autors profans* (1832, 1835) traducció d'unes *Selectae ex profanis auctoribus Historiae* feta a partir d'una edició de 1763 present a la biblioteca familiar que segueix el cànon d'Heuzet⁵⁴. Amb les versions de Ciceró, Fedre i Virgili vol posar a l'abast del lector la riquesa de la llengua i el missatge dels clàssics

53. La transcripció d'aquest text ha estat feta a partir de la que va fer Lorenzo Lafuente (6-VI-1929) i comentada a partir de l'original llatí en què es basà Febrer.

54. A PAREDES 1996 es transcriuen algunes traduccions: els poemes traduïts d'Ovidi i Horaci de la *Recopilació* de 1805 (149-166); transcripció paleogràfica de: *El somnit de Cípio* de Ciceró (182-190); el primer llibre de les *Faules* de Fedre (209-218) i l'ègloga IV de Virgili (239-240). Hi ha una edició amb ortografia normalitzada de *De la vellesa*. *De l'amistat* (FEBRER

mitjançant textos que tractin temes profundament humans que siguin útils, en especial, a la joventut. Així ho manifesta a l'inici de l'*Advertència del traductor* que precedeix les seves traduccions dels tractats ciceronians, encara inèdits en part⁵⁵:

Veus ací una traducció en menorquí dels llibres de Cícero de la vellesa, de l'amistat, dels Paradoxos i del Somít de Cípio, que jo present a la joventut menorquina a fi d'animar-la a dedicar-se a la traducció de los autors llatins L'objecte que jo m'he proposat, posant la traducció al costat del text⁵⁶, ha estat d'ajudar els joves contra les dificultats qui poden aturar-los en les seues preparacions particulars i qui per l'ordinari los fan perdre el coratge si un los abandona a les seues soles forces.

Als mestres toca impedir que aquests auxilis no degenerin en abús. Un home experimentat en l'art d'ensenyar veurà, des de la primera frase, si el seu estudiant ha fet de la traducció que té entre les mans l'ús útil que n'ha de fer. Fonc únicament per exercitar-me jo mateix que vaig emprendre al principi aquesta traducció, però considerant després que lo qui m'havia estat útil a mi, lo podia esser també a molts si es fés públic, lluny de seguir l'indiferència en l'ensenyança de la joventut que demostren els meus contemporàneos, no he posat el menor reparo en comunicar el fruit dels meus treballs, a fi de procurar tots los auxilis qui dependeixen de la mia curta capacitat.

Quiçàs lo atribuiran alguns a temeritat, considerant la mia insuficiència, però qui sap també si això mateix excitarà una noble emulació i mourà los més hàbils a perficcionar les mies imperfeccions i donar major extensió a lo que jo he intentat més per animar los altres que per considerar-me capaç de complir

2002 [1807]) i una edició facsímil de *Les Bucòliques* (FEBRER 1991 [1808]). La traducció dels *Paradoxos* encara és inèdita.

55. El manuscrit duu per títol *Els llibres de Cícero/ de la Vellêsa,/ de l'Amistad,/ d'els Paradócsos,/ y d'el Somít de Cípio./ Traducció./ Antóni Febrèr y Cardòna./ Mahò./ L'añ d'el Senòr 1807./* Hi ha el text llatí al costat fins a la pàgina 7. Darrera la portadella hi ha una cita de M. d'Olivet. Índex. *Incipit* advertència del traductor: *Veis-aquí una traducció en menorquí dels llibres de Cícero*, prol: *Dèu creá l'homè per la felicitad, y posá la felicitad en la sabiduría*, text: *Si d'el tèn còr vecsad, repellínt los enfádos,/ Jo pug tranquilisar el tèn póbre esperít*, *Explicit*: *Aquí, èll desapareguè, y jó vátg despertár-me*. La traducció del *De senectute* es troba entre les pàgs 1 i 44, la de *De amicitia*, entre la 45 i la 88, la dels *Paradoxa*, entre la 89 i la 110 i la del *Somnium Scipionis*, entre la 11 i la 120. Manuscrit 2+IX+120 p.num.+ 5 d'índex+5 en blanc. Es conserva a la Biblioteca Victory de Febrer, a Maó, sg.II.10.

Transcrivim els textos actualitzant exclusivament l'ortografia i la puntuació.

56. Febrer no posa el text llatí al costat, però esmenta l'edició que segueix: es tracta de *Les livres de Cicéron de la Vieillesse, de l'Amitié, les Paradoxes, le Songe de Scipion*, editats i traduïts al francès per M. Debarret, Paris, Barbou, 1763 (3^a ed.). El volum, amb exlibris de l'autor, es conserva a la Biblioteca Victory de Febrer, a Maó. A la mateixa biblioteca també hi hem vist altres obres de Ciceró, també propietat d'Antoni Febrer: tres volums d'*Oraisons choisies de Cicéron*, amb edició de l'Abbé Lallemand i traducció de F. de Wailly (Paris 1722); i dos de les epístoles: *Les épîtres familières de Cicéron en latin et en françois*, imprès a Lió el 1713, i *M. Tulli Ciceronis Epistolarum Selectarum libri quattuor*, imprès a Marsella el 1761.

l'empenyo que m'he proposat. De qualsevol modo sia, és cert que jo no lo he fet sinó en l'intenció d'esser útil a la joventut.

Advertència del traductor, *Els llibres de Cícero de la vellesa, de l'amistat, dels Paradoxos i del Somni de Cípio*, 1807, p. I, II

No sorprèn que un intel·lectual il·lustrat com Febrer es decidís a traduir Ciceró i, concretament, que escollís aquests quatre diàlegs (sovint editats a tot Europa en un sol volum des del segle xv) abans que els discursos o les epístoles, que també coneixia bé. Sabem que els revolucionaris francesos preferiren el Ciceró orador que havia tractat els conceptes de dret natural i dret de gentes, però a Febrer li interessa més el Ciceró de Montaigne i de Voltaire, que aporta un patrimoni intel·lectual i moral universal, creador d'una prosa modèlica i també aquell teòric de la *humanitas* tan admirat per Petrarca o Leonardo Bruni, aquell que se serveix del diàleg pedagògic. En resum, vol aprofitar el gran potencial educatiu, la força del missatge ciceronià sobre la vellesa, l'amistat i altres qüestions filosòfiques i morals que planteja a les *Paradoxes dels estoics* i *El somni d'Escipió*.

Vegem dues mostres d'aquestes traduccions, precedides de l'edició llatina de Debarret (1768) que va seguir Febrer. El primer, extret de *De la vellesa*, es refereix al tracte entre joves i ancians:

Iucundum potius quam odiosum. Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit senectus eorum qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur

(Cic. *Cato* 2)

Millor diríem respectat que no odiós: perquè així és com els vells prudents s'alegren de tractar amb una joventut ben educada, cuia correspondència apareix que recrea la seua vellesa, així mateix els joves s'alegren d'oïr els preceptes que els vells los donen, qui los inspiren l'amor de la virtut. (FEBRER 2002 [1807] p. 56)

Febrer manté l'equilibri sintàctic de la comparació inicial, la hipotaxi consecutiva i les oracions adjectives. Pel que fa al lèxic, tradueix *iucundum* per «respectat» (no per «agradable»), *adolescentibus bona indole* per «joventut ben educada» (no per «joventut de bon caràcter») i *senes sapientes* per «vells prudents», i no per «vells savis», oferint alguns matisos interpretatius referents al comportament que han de tenir els joves envers els vells per tal que els inspirin «l'amor de la virtut».

El segon fragment és la definició del concepte d'*amicitia* que Ciceró fa partint d'Aristòtil i la doctrina estoica:

Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate consensus; qua quidem baud scio an excepta sa-

*pientia nihil melius homini sit a dis immortalibus datum. Divitias alii praepo-
nunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam volup-
tates. Beluarum hoc quidem extremum, illa autem superiora caduca et incerta,
posita non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate. Qui autem in
virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem, sed haec ipsa virtus
amicitiam et gignit et continet nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest.*
(Cic. *Lael.* 20)

L'amistat no és altra cosa sinó un acord perfet sobre les coses divines i huma-
nes acompanyat de benevolència i caritat: i jo no crec que exceptat la sabidu-
ria, púguia haver-hi res de millor que els déus hàgien donat a l'home. Uns
preferixen les riqueses, altres la salut, aquells el poder, aquests los honors,
molts àdhuc les voluptats: aquest últim objecte és digne de les bèsties; los al-
tres són coses casuais, que dependeixen menos de la nostra voluntat que del
capritxo de la fortuna. Però aquells qui posen el supremo bé en la virtut pen-
sen noblement; doncs aquesta mateixa virtut produeix i conté l'amistat, la
qual, sense la virtut no pot subsistir. (FEBRER 2002 [1807], p. 90)

Observem aquí una traducció gairebé literal. Potser Febrer, conscient de la
importància d'aquesta definició, la vol transmetre amb fidelitat i manté l'es-
tructura discursiva en la definició inicial, l'elogi, la refutació de contraris i la
conclusió final, així com l'equilibri sintàctic i estilístic (lítotes, juxtaposició,
gradació i les comparacions). L'únic canvi que observem és la traducció de la
parataxi copulativa negativa final per una oració adjectiva: «la qual sense la
virtut no pot subsistir». El lèxic filosòfic es tradueix acuradament, ja sigui
mantenint l'arrel llatina del mot (amistat, benevolència, caritat, virtut, volup-
tat), ja fent opcions més personals, com és el cas de *consensio* per «acord
perfet».

Els repertoris bibliogràfics ressenyen un bon nombre d'edicions del conjunt
dels quatre tractats que tradueix Febrer a tot Europa ⁵⁷. Pel que fa a la presèn-

57. De finals del segle xv són les de Lapide i Simonel (*CGLBN*, xxix, 41) i, entre les edicions del
segle següent, destaca la que feren, conjuntament, Erasme i Melanchton el 1538, llarga-
ment reimpressa (*CGLBN*, xxix, 143-149). Durant el segle xvii es reediten les edicions d'Al-
dus Manutius de 1630 i l'elseviriana de 1642 i, ja en el segle xviii, les d'Ernesti i Minelli, mot
emprades a França (*CGLBN*, xxix, 152-154). Entre les traduccions destaquen, ja en el xviii,
a banda de la Debarret, l'anglesa de William Guthrie, de 1775 (vid. *op. cit.* 158, 304). La
primera edició conjunta a la península ibèrica segueix l'edició d'Erasme i data del 1567
(*MLHA*, iii, núm. 54334; *BHLC* II, núm 114) i en el xvii, s'empraren dues edicions jesuíti-
ques: una impresa a Màntua el 1623 i l'altra a Lió el 1683 (*BHCL*, núm 124). Bastant més
nombroses van ser les edicions anotades i molt poques les traduccions en castellà durant
la segona meitat del xviii, impreses a Madrid; entre les edicions, cal destacar-ne una de
monumental, en catorze volums, dels *opera omnia* ciceronians duta a terme sota els aus-
pícis del Comte de Floridablanca el 1797 (*MLHA* III, núm. 54326), que segueix el text de
l'Abbé d'Olivet de 1740. De l'any 1777 és la traducció en castellà de Manuel Blanco Bal-
buena, impresa a Madrid en dos volums per Joaquín Ibarra i reeditada el 1788 i el 1818:
Los diálogos de la Vejez, de la Amistad, los Paradoxos y el Sueño de Escipión (*BHLC* II,
núm. 152, 241, 242).

cia de Ciceró en les biblioteques dels territoris de parla catalana, val a dir que fou notable a partir de l'humanisme renaixentista. Tant BALASCH (1979, 159) com MEDINA (2002, 2003) fan esment, també, de la influència dels discursos i tractats ciceronians en l'oratoria parlamentària i en la gestació de textos literaris tan notables com *Lo Somni* de Bernat Metge, inspirat en el *Somnium Scipionis* i en el *Secretum* de Petrarca. A les biblioteques catalanes es conserven un bon nombre d'incunables que contenen *De Officiis*, *De amicitia*, *De Senectute*, *Paradoxa*; només a la Universitat de Barcelona n'hi trobem un imprès a Lió (1494), un altre a Venècia el mateix any i un altre a Lió (1499) (MEDINA 2002, 183, n.92, 93, 94). La primera edició impresa a Barcelona és del 1648, en 8º, per Sebastià Comellas: es tracta de *M. Tulli Ciceronis Officiorum libri tres. Cato maior vel de Senectute. Laelius vel de Amicitia. Paradoxa sex ad Brutum. Somnium Scipionis, ex libro VI Ciceronis de Republica*. (BHLC, II, núm 125). Ja en el segle XVIII, a València, es publica el 1774 una traducció castellana de Francisco Thamara: *Los libros de los Oficios, de la Amicicia, de la Senectud...* *añadieronse agora nuevamente los Paradoxos* a la impremta de Benito Monfort (MLHA, p. 481, núm. 54348). Tal com diu Medina, hi ha nombroses traduccions d'altres obres de Ciceró a l'àmbit català al llarg del XVIII i del XIX, però són totes en castellà (2003, 86-93). Cal destacar la notable presència d'edicions i traduccions de Ciceró anteriors al segle XIX a les biblioteques menorquines: a banda dels de la biblioteca d'Antoni Febrer (*vid. supra*), sabem que Joan Ramis posseïa, ja fos per adquisició personal o procedents de la biblioteca de la *Societat Maonesa*, setze volums d'aquest autor, majoritàriament impresos a França (CARBONELL 1967, 17)⁵⁸.

Pel que fa a les traduccions en català, no en coneixem cap que inclogui els quatre tractats fora de la d'Antoni Febrer. Tenim notícia de dues traduccions parcials del segle XV: la del *De Officiis* de Nicolau Quilis i la de les *Paradoxes* de Ferran Valentí, del 1450 editada el 1959⁵⁹. Josep PUJOL (2011, 555) parla de la traducció d'aquest mallorquí format a Bolonya i a Florència i retornat a Mallorca, on exercí diversos càrrecs, però, sobretot, de la importància del pròleg que la precedeix, en el qual Valentí ressalta la «dignitat intel·lectual de la traducció» i la seva relació amb la «creació literària en llengua vulgar»⁶⁰.

58. ROURA I PUJOL (CBPM, I, ps 209-212) fa referència nombroses edicions i a diverses traduccions en castellà, impreses durant el XVIII que es conserven a la Biblioteca pública de Maó, entre les quals la tercera edició de l'obra completa anotada per l'Abbé d'Olivet el 1758, el tercer volum de la qual conté el *Cato maior seu de Senectute. Laelius sive de Amicitia. Paradoxa. Somnium Scipionis* o la traducció castellana d'aquests mateixos tractats, ja esmentada, que va fer Manuel Valbuena el 1788.

59. VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les «Paradoxa» de Ciceró. «Parlament al gran el general Consell»*, 1959. Vegeu també la ressenya de NICOLAU D'OLIVER 1960 pp. 389-391.

60. «La traducció, que no evita el calcs sintàctics del llatí i que usa amb profusió els dobles sinònims, és precedida per un pròleg que constitueix la reflexió més important sobre la dignitat intel·lectual de la traducció i la seva relació amb la creació literària en llengua vulgar. Es basteix sobre dos pilars conceptuals: l'un, la dignitat ètica de la traducció com a mecanisme de trasvassament del saber d'una llengua a una altra: l'altre, l'equiparació de la creació literària culta en vulgar a aquella noció àmplia de traducció» (PUJOL 2011, 155).

MEDINA (2002, 182) esmenta la notícia d'una altra versió anònima de les *Paradoxes*, probablement posterior a la de Valentí, ara introbable. Després de la versió de Febrer, un fragment de la qual reproduïm en apèndix, caldrà esperar fins al 2013 per tenir una altra traducció catalana d'aquest darrer tractat, a càrrec de Joan Manuel del Pozo⁶¹. Pel que fa a *De senectute* i *De amicitia*, tenim les traduccions de Pere Villalba (1998, 1999)⁶² i del *De amicitia*, una nova traducció d'Ana Gómez Rabal (2013).

Amb la mateixa finalitat didàctica amb què va traduir Ciceró, Febrer dugué a terme, un any més tard, la seva traducció de *Les fàbules de Fedro, llibert d'Augústo*, amb subtítol «traduïdes en menorquí per al·lívio dels Mestres i utilitat dels qui comencen a traduir» (1808)⁶³. Aquesta traducció de Fedre, pionera en l'àmbit català, encara està inèdita en gran part⁶⁴. La tria de Febrer és hereva de l'embranchida que donaren al gènere de la faula La Fontaine i Fénelon a finals del segle XVII i que alguns autors del segle XVIII com Lessing, Iriarte o Samaniego, ja fos a través de versions o de creacions pròpies, convertiren en un dels gèneres més fructífers del Neoclassicisme. La diversitat de perspectives que oferia, des del didacticisme fins a la sàtira social i política, el feren idoni per a l'educació, però també per a les disputes literàries i polítiques. Com deia Marmontel, autor de l'article «Fable» a l'*Encyclopédie*, ha «de rendre enfin sensible a l'imagination ce qui est évident à la raison [...] la vérité doit naître de la fable».

En el seu pròleg «Al lector», Febrer explica les seves intencions i estratègies com a traductor:

Suposat doncs que els llibres de Fedro són del tant més excel·lents, que són proporcionats als savis i a los al·lots, aquells admirant les instruccions importants dissimulades amb tanta gràcia en aquestes fàbules, i aquests aturant-se a l'exterior d'aquestes accions ingenioses, qui els deleiten amb un agradable divertiment, no serà molt difícil de fer veurer a tot lo món de quanta utilitat poden esser i el profit que poden donar-nos.

Perque en primer lloc, essent positiu que totes les llengües s'aprenen per l'ús, i l'ús de la llengua llatina, qui ara és una llengua morta, no existint sinó en los

61. CICERO 2013, *Les paradoxes dels estoics*. Introducció, text llatí revisat, traducció i notes de Joan Manuel del Pozo.

62. Ambdues publicades a la Fundació Bernat Metge. La mateixa traducció de Pere Villalba, amb pròleg de Noemí Moncunill: *L'amistat*, Barcelona, La Casa dels Clàssics 2019.

63. El títol complet del manuscrit és: *Las Fábulas de Fedro, / Llibert d'Augústo, / traduhidas en Menorquí / per al·lívio d'els Mestres / y utilidad / d'els qui coménsan à tradubir. // Antóni Febrer y Cardona. // Mahò. // L'añ d'el Señòr 1808. //* Conté la traducció menorquina en prosa dels cinc llibres de les faules de Fedre. Índex. Incipit prol: *Encàre que jó sápie que la lectura d'aquest petit llibre es la mès avantatjosà* text: *Jó hè repolid ab versos jámbos la matéria*. Explicit: *aquells nus formads ab tánt d'árt, y doná la llibertad al lleò*. Consta de 2+114 pp.num. (inclòs prol.) + 12 d'índex+8 en blanc. Es conserva a la Biblioteca Victory de Febrer, a Maó, sg.II.13.

64. Hi ha la transcripció del pròleg i la faula II, 7 (MASCARÓ 1985). També una transcripció paleogràfica del llibre I (PAREDES 1996, pp. 209-218 i de les faules III, 11 i IV, 9 amb l'ortografia normalitzada, 2023, pp. 333-334)

seus autors, l'únic medi d'aprendrer-la és d'entretenir-se contínuament amb ells en les seues obres i fer d'aquest modo que àdhuc després de morts siguin encara nostros mestres. I perquè segons una regla dels filòsofs, lo que sabem deu servir-nos com de llum per aprendre lo que no sabem encara, el millor medi de penetrar prompte els seus escrits és tenir una traducció la qual, unida a les paraules llatines, nos fàssia veure sens treball la semblança que hi ha entre aquella llengua i la nostra, nos acompanyaria les seues expressions amb les nostres i les seues figures amb aquelles que la nostra llengua permet, per aprendre igualment de ben traduir de llatí en menorquí i de menorquí en llatí, lo qual nos donaria en un mateix temps un perfet coneixement d'una i altra llengua. [...]

En quant al coneixement de la llengua llatina, los avançats trobaran en aquesta obra no sols llocs difícils d'explicar i, capaços d'exercitar la seua intel·ligència, si que també una multitud d'expressions pures, nobles i elevades, qui perceben el foc de la poesia, i un modelo perfet d'una excel·lent narració, complida en totes ses parts, qui segons Quintiliano ha de fer l'aplicació principal dels principiants, essent evident que Fedro refereix aquestes fàbules amb tanta claretat, puresa i breuetat, que es pot dir esser perfet en son gènere, així com Virgílio i Horàcio lo són cada qual en el seu.

Però per traduir en menorquí [...] ells aprendran de seguir la fidelitat sens ofendre l'elegància i l'elegància sens danyar la fidelitat i, per últim, veuran en la pràctica les regles de la traducció, qui són el modo més excel·lent d'aprendrer tots los arts.

Pròleg «Al lector» que precedeix *Les fàbules de Fedro, llibert d'Augústo, traduïdes en menorquí per alívio dels mestres i utilitat dels qui comencen a traduir* (1808), p. 1-5.

En primer lloc, Febrer justifica la seva tria: afirma que Fedre, a través de l'enginy i les màscares de les seves faules, mostra fins a quin punt és útil «als savis i a los al·lots» el mirall sobre la conducta humana que ens mostra. Després, parla de la necessitat d'«entretenir-se contínuament» amb les obres dels clàssics» llatins com a única manera de seguir el seu mestratge i, a continuació, inicia un seguit de reflexions sobre la utilitat de la traducció, que ha de servir «com de llum» per aprendre el missatge d'aquests autors i, afirma que és la millor eina d'aprenentatge no només per a l'aprenentatge del llatí, sinó de la llengua pròpia, «nos donaria en un mateix temps un perfet coneixement d'una i altra llengua». Finalment, referint-se com ha de ser la traducció en la llengua pròpia, afirma que «ells aprendran de seguir la fidelitat sens ofendre l'elegància i l'elegància sens danyar la fidelitat» acostant-se al que podríem considerar el *non verbum pro verbo*, és a dir, la traducció del sentit. Febrer ens avisa de l'edició que parteix: es tracta d'una edició impresa a París el 1722, propietat del seu germà gran Rafael, que hem pogut identificar entre els volums de la biblioteca familiar⁶⁵, donant també com a opció altres «lli-

65. A la pàgina 7 del manuscrit, en què s'inicia la traducció, hi apareix una nota que diu: «Per abreviar no es posarà d'aquí en avant sinó la traducció menorquina. Lo restant del texto

bres qui serveixen a les escoles per traduir les sobredites fàbules»⁶⁶. És ben conscient, tal com diu en el seu pròleg, que «essent evident que Fedro refereix aquestes fàbules amb tanta claretat, puresa i brevetat, que es pot dir esser perfet en son gènere» és un autor especialment indicat per a l'aprenentatge del llatí i que els motius fedrians (*risum mouere et exemplo monere* I, prol, 3) s'adapten perfectament al concepte d'utilitat i ensenyament moral necessaris per a la literatura il·lustrada. Cal remarcar, a més (un acarament ho palesa) que Febrer no segueix les pautes de la traducció francesa que, malgrat ser en prosa, ofereix solucions esteticistes que potser Febrer no va considerar adients a la *brevitas* fedriana.

Reproduïm, com a mostra, la traducció, fins ara inèdita, de dues faules en les quals Febrer es proposa, tot seguint el sentit de l'original llatí, cercar el lèxic precís i l'expressió més adequada segons el model de llengua literària que vol assajar.

«L'arrogància és despreciable en un home flac»⁶⁷

La mosca i la mula

Una mosca s'assentà sobre el timó d'un carro i, reprenint⁶⁸ la mula, li digué: «Què a poc a poc camines! Tu, que no vols anar més depressa? Aguarda⁶⁹ que jo no et clavi el fibló en el coll». Però la mula li respongué: «Poca impressió me fan les teues paraules; jo no tem⁷⁰ sinó aquell qui, estant assentat davant del carro, tenint amb les mans les reines⁷¹ a on està lligat el fre que faig blanquejar de sabonera, gira així com li apareix⁷² el jou que port, ferint-me amb el fuet. Per lo que deixa aquesta frívola insolència, que jo sé més que tu quan és que tenc⁷³ de correr, i quan me tenc d'aturar».

llatí es podrà veure en los llibres qui serveixen en els escoles per fer traduir les sobredites faules a los allots i particularment en aquell imprimit a Paris l'any 1722, del qual jo em som servit per fer aquesta traducció». Febrer es refereix a *Les fables de Fedre, affranchy d'Auguste* traduïtes en françois avec les latin à côté [...] à Paris, chez les frères Barbou, M.DCC.XXII. No s'especifica ni el nom de l'editor ni el traductor al francès, però en el prefaci s'esmenta l'edició de Rigault, de 1599, que tingué gran influència en el segle XVII. Sembla que el llibre va ser comprat pel seu germà gran Rafael, tal com podem llegir a la portadella: «Rel. Feb. y Cardona, comp. A 17 de Ger. De 1770.» Aquesta edició conté només 95 faules, ja que les 32 que formaven l'*Apendix Perottina* no s'editaren fins al 1809.

66. De fet, hem localitzat dues edicions de Fedre dels segles XVIII a la Biblioteca Pública de Maó: una, impresa a Londres el 1729, i una altra, sense data, de meitat de segle (*CBPM* 1885-1889, 183). I a la biblioteca de Montserrat es conserva una edició de 1793, es tracta de les *Fábulas de Fedro, liberto de Augusto*, traducidas en verso y en prosa per D. Rodrigo de Oviedo, Madrid M.DCC.XCIII, un volum en 12° amb exlibris de Josep de Togores, comte d'Aiamans, un il·lustrat mallorquí amb qui Febrer mantingué contacte personal i un sovintejat intercanvi epistolar sobre temes lingüístics.

67. *flac*: «débil, mancat de força (en sentit material i moral)» *DCVB*.

68. *reprenint*: 'reprenent, blasmant'. (Men.)

69. *aguarda*: «espera (Men.)» *DCVB*.

70. *tem*: 'temo'. 1ª pers. sing. pres. balear.

71. *reines*: 'regnes'. (Men.)

72. *apareix*: 'pareix, sembla' (Men.)

73. *tenc*: 'tinc' 1^a pers. sing. pres. balear.

Amb aquest exemple es veu quant justament podem burlar-nos de tots aquells qui, no tenint res de força, fan, no obstant, vanes amenaces. (III, 5 p. 52 ms.)

«El superbo desprecia lo que no pot alcansar»

*La rabosa i el rém*⁷⁴

Una rabosa afamada procurava pendre un rém qui penjava a una parra molt alta, saltant amb tota la seua força, però no podent arribar-hi, digué mentres que se n'anava: «ell encara no és madur, jo no vull menjar-lo verd».

Que aquells qui amb les seues paraules disminueixen lo que no són capaços de fer, s'apliquen a si mateixos aquest exemple. (IV, 2 p. 70 ms.)⁷⁵

Les edicions de Fedre s'havien iniciat a tot Europa durant el segle XVI, però s'incrementaren notablement a partir dels segles XVII i XVIII ⁷⁶. Nombroses són les edicions impreses al territori català, entre les quals Palau Dulcet (*MLHA*, t. 5, 271-272) en destaca una jesuítica *Ad usum Seminari Valentini*, una altra, impresa per Piferrer a Barcelona el 1794 i una gironina del 1796. Les traduccions, més tardanes, sorgeixen durant les primeres dècades del XIX, com la de J. Carrasco impresa a Barcelona el 1794 i a Girona també el 1794. Menéndez Pelayo (*BHLC* 3, 341-358) esmenta també la publicació a València de diverses traduccions anònimes de Fedre entre 1799 i 1800. No tenim, però, notícia de cap traducció catalana de Fedre anterior a la de Febrer. Sí que es conrea el gènere en català, com ja hem dit, des del XVII, amb les faules burlesques del Rector de Vallfogona o, ja al XVIII, amb les faules de Guillem Roca i Seguí imitant Iriarte, totes elles tendint a la desmitificació burlesca (*vid. supra*), però si hi ha coneixement d'alguna traducció, és en castellà, com és el cas de la versió de Francesc Ferrer (mort a Felanitx el 1840) que esmenta BOVER (*BEB* I, n. 473). Curiosament un altre menorquí, el ciutadellenc Ignasi Mascaró (1995), és el responsable d'una lúcida traducció en català. Finalment, si parlem de la pervivència de Fedre en català són dignes d'esment les versions poètiques del col·lectiu Xeremier del Francolí, del 2015.

74. *rém*: 'raïm'.

75. La numeració de les faules és la de l'edició de 1722 emprada per Febrer.

76. Veg. HERVIEUX 1970, 206-236. L'edició de Burman de 1689 fou reimpressa el 1718, 1745 i 1778, i serví de base a moltes altres, impreses a Frankfurt, Upsala, Hamburg, Amsterdam, París i Londres (*CGLBN*, vol. 135, p. 891-896) que tingueren una àmplia difusió abans que, el 1809, s'incorporessin al *corpus* fedrià les redescobertes faules de l'*Appendix Perottina*. A finals del XVII aparegueren algunes traduccions, majoritàriament franceses, a les quals se n'hi afegiren un bon nombre al llarg del XVIII, algunes bilingües, com la que emprà Febrer, elaborades amb una finalitat més didàctica que filològica, ja que en algunes ni tan sols hi consta el nom del traductor (*CGLBN*, vol. 135, ps. 930-943). Molt menor fou el nombre d'edicions i traduccions al castellà durant les mateixes dècades; cal destacar, però, l'edició d'Ibarra de 1775 (*MHLA*, t. 5, p. 272) i les traduccions del Pare Idiàquez, de 1775, llargament reimpressa i la de González Valdés, de 1792 (*BHLC* 3, ps. 338-339).

La versió que va fer Febrer de les *Bucòliques* de Virgili, el 1808⁷⁷ posseeix una especial significació per ser considerada la primera traducció conservada de les èglogues virgilianes en la nostra llengua⁷⁸. Es tracta d'una traducció en prosa i, malgrat el títol, Febrer només posa els vint primers versos del text llatí acarat a la primera pàgina de la versió menorquina, amb una nota que diu: «Per abreviar no es posarà d'aquí en avant sinó la traducció menorquina. Lo restant del texto llatí es podrà veure en les obres de Virgílio» (p.3). La traducció va precedida per un breu «argument» sobre el gènere bucòlic (p.1) i cadascuna de les èglogues per un «argument» que posa en context les motivacions de Virgili i qui s'amaga sota les màscares dels pastors. A la Biblioteca Victory de Febrer varem localitzar tres edicions de l'obra completa de Virgili amb signatura d'Antoni Febrer: la més antiga data del 1751⁷⁹; la segona, de 1765, conté el text llatí i la traducció francesa de l'Abbé des Fontaines, que tingué diverses reimpressions fins ben entrat el XIX⁸⁰; la tercera és una reedició de *P. Virgili Maronis Opera* anotada per Charles de la Rue (Carolus Ruæus) *ad usum Serenissimi Delphini*⁸¹. En aquesta ocasió, Febrer no esmenta l'edició llatina que segueix ni tampoc escriu cap pròleg de traductor, però és evident que segueix l'edició de Charles de la Rue (Carolus Ruæus), tant com a punt de partida dels *argumenta* que precedeixen cada ègloga com de la traducció del text mateix i, pel que fa a la seva versió, continua mantenint l'afany de fidelitat al sentit que va fer evident en les versions de Ciceró i Fedre. Reproduïm, amb ortografia normalitzada, la traducció dels versos 1 al 17 de la *Bucòlica* IV. Com hem vist en altres traduccions, Febrer emprà la variant menorquina de la llengua amb afany literari, és a dir, sense emprar l'article salat però mantenint les formes verbals i expressions genuï-

77. El títol és: *Las Bucólicas/ de Virgilio. // tradubidas en menorquí/ ab el tècsto al costad.// Antóni Febrèr y Cardòna.// Mahò.// L'án d'el Señor 1808.* // Incipit argument: *Bucòlica, ó vèrs bucòlic, es lo matèx que pastoril*, text: Melibéo. *Ajegud à la fresca devall aquesta espessa alzina*, Explicit: *que bastant vos sou assasiadas, y já surt l'estrella d'el vèspre*. Es conserva a la Biblioteca Victory de Maó, sg. II.12. Total pàgines: 1+35 p. num.+ 4 en blanc. Hi ha una edició facsimilar (FEBRER 1991 [1808]) i la transcripció paleogràfica de la IV *Bucòlica* (PAREDES 1996, 239-240).

78. La primera notícia del manuscrit ens la dona CARBONELL (1966, 6; 1967, 112). MEDINA (1979, 57) l'esmenta. VIDAL (1983, 440-441) diu clarament: «dal 1808 è la prima traduzione catalana delle Bucoliche», assenyalant el seu caràcter pioner. MASCARÓ (1985, 69) comenta el lèxic de la traducció de Febrer i transcriu, amb ortografia normalitzada, la *Bucòlica* IV.

79. *Publi Virgilii Maronis Operum*, edició de 1751. Les èglogues ocupen les pàgines 7-33. A la contraportada, hi ha la signatura d'Antoni Febrer i a la portadella, un dístic autògraf: «Pertinet ad Febrer, si prescis (sic) iste libellus / adde fidem verbis, lector amice, meis».

80. *Les oeuvres de Virgile, traduites en François le texte bis-à-vis la traduction par M. L'Abbé des Fontaines* (2 vols.) M.DCC.LXV. Amb la signatura de Febrer. El primer volum conté les *Bucòliques*, les *Geòrgiques* i els quatre primers llibres de l'*Eneida*, precedit per un «Discours sur la vie et sur les oeuvres de Virgile».

81. *P. Virgili Maronis opera interpretatione et notis illustravit Carolus Ruæus*, de 1768 (3 vols.) Els tres volums estan signats per Febrer. El primer conté les *Bucòliques*, les *Geòrgiques* i un apèndix «De diis et heroicibus poeticis», un prefaci a la 7ª edició, una *Virgilii vita incerto auctore* i una *P. Virgilii Maronis Historia*. Hi ha un argument general de les èglogues i un comentari inicial a cadascuna. El text té abundants notes al peu de caràcter textual, lèxic i històric.

nes del balear (*un poc, merèsquien*). Hi trobem també alguns castellanismes (*agrado, sigles, cuidados, héroes*) emprats com a cultismes.

Muses de Sicília, cantem coses un poc més elevades: los arbrets joves i los humils tamarells no són de l'agrado de tothom. Si cantem coses pastorils, que merèsquien a lo menos l'atenció d'un cònsol. L'última edat profetitzada per la sibilla de Cumes ja és arribada: una gran revolució de sigles comença de nou. La verge Astrea torna sobre la terra i, juntament amb ella, el reine de Satúrno. El cel nos envia una nova raça d'hòmens. Casta Lucina, sies propícia al naixement d'un minyó qui farà cessar aquest sigle de ferro i sentir a tots los pobles la felicitat de l'edat d'or; el teu germà Apollo ja reina. I tu, Pol·lió, veuràs aquest succés gloriós en tots los sigles arribar, i aquests temps memorables començar durant el teu consolat. Pels teus cuidados, si queden encara alguns vestigis de les nostres maldats, seran abolits i alliberaran la terra del seu contínuo temor. Aquest minyó viurà una vida divina i veurà los hèroes mesclats amb los déus i aquests també el veuran a ell i ell governarà l'univers pacificat per les virtuts de son pare.

(FEBRER, *Les Bucòliques de Virgili* 1808, p. 15)

El coneixement dels autors clàssics que aportà la formació francesa que havien rebut Febrer i altres intel·lectuals menorquins doctorats a les universitats del sud de França tenien a Virgili com un dels autors cabdals: ho confirma la presència de diverses edicions i traduccions de finals del XVIII i principis del XIX a les biblioteques menorquines⁸². De fet, el virgilianisme de les *Bucòliques* i les *Geòrgiques* va dominar el gust per la poesia que s'inspirava en la placidesa del camp durant aquells anys, i va inspirar els vells somnis de l'Edat d'Or i de la societat rural, tan ansiats per Rousseau, i el Neoclassicisme francès, més hereu de l'erudició que de la recerca filològica, restà uns anys al marge de la rehabilitació d'Homer, que, en alguns casos, comportà el descrèdit del mantuà.

Tenim importants estudis sobre la presència de Virgili en la literatura catalana, que, malgrat tot, palesen la poca informació existent sobre el període que ens pertoca, a causa, potser, de la marca «decadència» imposada pels filòlegs de la segona meitat del XIX a les manifestacions literàries conegudes en català, en un llarg parèntesi que va des del Renaixement fins a la Renaixença⁸³. Tal com diu Miquel Dolç: «Hay que llegar a la Renaixença y a los tiempos actuales para encontrar la presencia directa y constante del poeta en las tierras de habla catalana, como fruto de una triple madurez lingüística, humana y política» (DOLÇ 1981, 21). A Dolç no li manca una mica de raó, ja que,

82. Al fons antic de la *Biblioteca Pública* de Maó hi ha dues edicions franceses, una impresa a Angers i l'altra a Lió; també una edició vènetica de 1776, de Carolus Ruæus, amb signatura de Joaquim Pons i Cardona, cosí de Febrer; una altra florentina, de 1795; una barcelonina de 1801 i una valenciana de 1776 (CBPM II, p. 735-737). Sabem que Joan Ramis posseïa la versió francesa de l'Abbé des Fontaines, segons diu CARBONELL 1967, 17.

83. DOLÇ 1958, 9-27; BALASCH *DLC*, 751-752; MEDINA 1979, 47-72; VIDAL 1986, 417-449.

al llarg del segle XX, s'esdevingueren dues grans fites relacionades amb els estudis virgilians a casa nostra: la primera, el 1930, coincidint amb el bimil·lenari del naixement del poeta, i l'any 1981, amb el de la seva mort. Foren protagonistes actius de la primera Joaquim Balcells i Carles Riba amb una celebració basada, sobretot, en el món bucòlic virgilià que s'empeltava d'un nou optimisme en una nova era per a la cultura catalana⁸⁴. La segona fita fou la celebració del Simposi celebrat el 1981 a la Universitat de Barcelona, amb un notable nombre d'intervencions sobre pervivència virgiliana, entre les quals una de Dolors CONDOM (1983, 217-240) sobre l'edició gironina de les *Bucòliques* de Virgili en referència a la traducció castellana de Pere Bes i Labet, impresa a Girona el 1771 (CONDOM 1983, 241-258).

Tal com assenyala BALASCH (1979, 751), fora de les al·lusions a Virgili que trobem en la literatura medieval i renaixentista, el veritable interès envers el poeta mantué a l'àmbit català començant essent editorial⁸⁵. Tot i l'evident influència de Virgili en la nostra cultura, en especial en obres d'humanistes com Joan Lluís Vives, en els escrits dels membres d'acadèmies setcentistes i en composicions presentades als Jocs Florals en el tombant del XIX al XX (MEDINA 1979, 57-58), si parlem de traduccions de les *Bucòliques* al català anteriors a la de Febrer, només tenim notícia d'una: es tracta de la versió valenciana manuscrita, feta al segle XVII per Fra Felip Marimon, nadiu d'un poble del Maestrat i Bisbe d'Empúries. Aquest manuscrit, que es conservava a la Biblioteca Borruell, de València, està desaparegut actualment (DOLÇ 1958, 17). Posteriors a Febrer, sabem de les versions parcials de Gaietà Soler, que publicà l'ègloga IV el 1893 i de Josep Parareda, que traduí l'ègloga I en alexandrins aparellats el 1905. Carles Riba publica la seva primera versió de les *Bucòliques* el 1911 (el 1930 en farà la segona) i el 1917 arriba la que va fer en decasíl·labs catalans Llorenç Riber. Josep M. Llovera, el Nadal del 1925, publica l'ègloga IV en hexàmetres (PAREDES 1996, 230, n. 242-249). No és fins el 1956 que s'inicia la publicació dels *opera omnia* virgilians a la Fundació Bernat Metge amb la traducció de les *Bucòliques* de Miquel Dolç, que es basà en una versió inèdita que deixà Joaquim Balcells el 1936, any de la seva mort a l'exili; posteriorment, aquesta traducció primigènia de Balcells es publica el 2009, amb il·lustracions de Josep Jassans. Les darreres versions catalanes de les èglogues virgilianes són de Jaume Medina (2013) i d'Antoni Cobos (2014).

Com ja hem dit (*vid. supra*) el *corpus* de traduccions dels clàssics de Febrer es completa amb la versió d'una extensa antologia de textos d'autors llatins i

84. A més de la lectura de la traducció de la *Bucòlica* IV de Carles Riba, Balcells publicà, el 1930, «Virgili i la fusió afectiva amb la naturalesa» i «El paisatge bucòlic» (MEDINA 1979, 47-50).

85. Al llarg del segle XVI hi destaquen l'edició dels *opera omnia* de Rosenbach el 1525 i una traducció en castellà de les *Bucòliques* de Fernández Idiàquez impresa a Barcelona el 1574 (*MLHA* vol. XXVII, p. 343). Durant el XVII, tres edicions valencianes (*MLHA ibidem*, p. 330) i durant el XVIII, la gran edició de Cervera, de 1771, amb diverses reimpressions fins al 1796 i, el 1801, una edició escolar impresa a Barcelona (*MLHA ibidem*, p. 330).

grecs (en versió llatina), feta durant la setantena (1832-1835) a partir d'una edició de *Selectae e profanis scriptoribus historiae* d'Heuzet, que encara avui es conserva a la biblioteca familiar i que roman inèdita. Aquesta traducció està continguda en dos manuscrits: el primer, intitulat *Històries triades de los Autors profans, traduïdes en Menorquí amb el Llatí al costat. Primera part. Maó, l'any del Senyor 1832*, té 340 pàgines i es conserva a Maó, a la biblioteca Victory de Febrer; el segon, *Històries triades de los Autors profans, traduïdes en Menorquí amb el Llatí al costat. Segona part. Maó, l'any del Senyor 1835*, de 267 pàgines, està perdut actualment, tot i poder-se consultar a partir d'una còpia⁸⁶. Aquestes *Històries triades* suposen, ni més ni menys, la incorporació al català d'una selecció de textos feta a partir del cànon de clàssics llatins que correspon al pensament de l'època, implícit en els criteris de la tria. Si el cànon, tal com defineix Enric SULLÀ (2007, 2) és «un conjunt d'obres i autors que una collectivitat considera valuós», s'entén que, en cas de circumscriure's a una època, la vàlua dels textos triats cal considerar-la a partir de les prioritats exigides pel sistema de pensament d'aquesta època i, si s'escau, de la moral imperant. Com el *De Officiis* ho va ser per a Ciceró, potser aquesta obra, que aplega una selecció de les consideracions morals més notables del món clàssic, seria una mena de *consolatio* per a Febrer, en els darrers anys de la seva vida.

A manera de conclusió

En el benentès que cal considerar les traduccions com un producte pertanyent al sistema cultural i literari en el qual s'esdevenen, cal fer-hi una aproximació que, a més de ser descriptiva, tingui presents les pautes i restriccions que condicionin la recepció del destinatari a qui van dirigides. El tombant del segle XVIII al XIX suposa un canvi en la percepció dels clàssics, fins al moment considerats una font de regeneració de l'home i la societat per als intel·lectuals il·lustrats, un referent per al pensament revolucionari i un model de bon gust adient a l'estètica neoclàssica. El nou marc conceptual en l'àmbit de la filologia clàssica i la vindicació de la llengua com a mirall d'esperits individuals i de cultures nacionals provoquen un canvi de paradigma en el discurs teòric i la pràctica de la traducció, considerada una eina bàsica en la difusió del nou ideari.

D'altra banda, el cànon d'autors clàssics que s'havia fixat durant les primeres dècades del XVIII a França en el marc del nou sistema epistemològic il·lustrat perviurà a tot Europa al llarg d'un segle, tot i que la tria d'obres considerades aptes per a la lectura (i en especial per a l'educació) serà més o menys admesa segons el territori: la percepció de la religió marcà la diferència, en un ventall que va anar des de la tolerància i l'ateisme a França, la religió natural

86. Jordi Carbonell en féu un microfilm a finals dels anys seixanta. Es conserva a la Biblioteca de Catalunya..

a Anglaterra i les creences tradicionals defensades per les autoritats eclesiàstiques de la perifèria europea, és a dir, la península ibèrica, àmbit català inclòs (a excepció de Menorca), zones on el concepte d'«il·lustració» s'identifica amb una mena de neohumanisme renaixentista, a l'estil de Maïans. La persistència del cànon dels clàssics constitueix un sòlid fonament de l'educació dels intel·lectuals il·lustrats (tots pertanyents a classes benestants), tal com posen de manifest els plans d'estudi dels *collèges* i Seminaris de Nobles i de les Universitats, així com les col·leccions de volums de les biblioteques privades.

La pràctica inexistència de la traducció literària en català en el tombant del segle XVIII al XIX és conseqüència del desprestigi d'aquesta llengua (considerada provincial i inadequada per a la cultura) enfront del francès, llengua en què s'expressava la ideologia il·lustrada que venia d'Europa, i del castellà, llengua de la Cort, imposada en l'educació, en el teatre, en la impremta i en la literatura culta a tota la península ibèrica a partir de La Nova Planta. A causa d'aquesta constricció derivada de la situació política, les mostres de traducció dels clàssics en català no deixen de ser peces breus o fragmentàries, ja siguin translacions, paràfrasis o recreacions poètiques que, o bé han estat elaborades com a un exercici literari personal, o bé per ser llegides en salons i acadèmies, o bé per ser recitades o cantades. És evident que, excepte en el cas d'Antoni Febrer, que teoritza sobre l'art de traduir i explicita el destinatari de les seves versions, l'activitat traductora en la nostra llengua es limita, durant aquests anys, a la pràctica privada d'alguns erudits, que ens han llegat algunes versions de Catul i Ovidi, majoritàriament inèdites en la seva època. El menorquí Antoni Febrer esdevé, ara per ara, amb les seves traduccions de Ciceró, Fedre i Virgili, un testimoni d'excepció a tot l'àmbit català. Menorca, però, malgrat la puixança cultural que va viure durant la segona meitat del XVIII, no tenia la força demogràfica i econòmica suficient per influir en altres territoris de l'àmbit lingüístic i, precisament en les primeries del XIX, coincidint amb l'implantació de la Monarquia borbònica espanyola a l'illa, Barcelona començava a esdevenir el centre cultural i literari a tot l'àmbit català, amb el naixement de la consciència d'una unitat lingüística que l'autor menorquí (en contacte sempre amb les publicacions del Principat) ja havia començat a apuntar i, mentre el diccionari trilingüe de l'Acadèmia de 1803 i la gramàtica de Ballot de 1813 perseguïen una recuperació arqueològica del català, Febrer va intentar, des de Menorca, gairebé en solitari i amb consciència clara de la unitat de la llengua, prestigiar-la a través de les seves traduccions dels clàssics.

Apèndix

«Paradoxo sisè», *De la vellesa, de l'amistat, dels Paradoxos i del somnit de Cípio* / Traducció/ Antoni Febrer i Cardona/ Maó/ L'any del Senyor 1807. pp. 106-110 del ms. 14, sg. II, 10 de la Biblioteca Victory de Febrer, Maó. Biblioteca de Catalunya, microfilm FF 192.

[p.106] Paradoxo sisè
Que sols el savi és ric

Capítol primer

Què significa aquesta tan insolent ostentació de les teues riqueses? Ets tu, per ventura, l'únic home⁸⁷ ric? Grans déus! I jo no m'aplaudiré dels meus coneixements? Per ventura, torn a dir, ets tu l'únic home ric? Però, si tu no lo ets? Si més tost ets pobre? Perque, què entenem nosaltres per un home ric? O qual és aquell a ne qui es dóna aquest nom? És, si no m'engany, un home qui té bastant per viure honrosament, qui no demana, no vol, ni desitja res més. Esser tu ric no consisteix en les paraules de los hòmens, ni en lo que tu posseeixes, sinó que és necessari que tu mateix t'hi judiquies, que considèries que no et falta res, i que no desitgies res més. ¿Estan per ventura els teus desigs saciats, o per lo menos satisfets? Jo convenc que tu ets ric, però si la teua insaciable aviditat fa que ninguna espècie de lúcro t'aparèguia torpe, quan tots són indignes del teu rang; si tu cada dia defraudes, enganyes, supliques, trafiques, prens per força, robes; si despulles⁸⁸ los aliats, robes el tresor públic; si no fas sinó esperar els testaments dels teus amics o, per millor dir, sols no los esperes, sinó que els fingeixes tu mateix, per ventura dones tu proves de riquesa o d'indigència? És en el cor de l'home que està la [p.107] riquesa, i no en los cofres; per molt que aquests estiguin plens, mentres jo veuré el buit de la teua ànima, jamai te creuré ric; tenir lo bastant, això és la mesura de les riqueses. Un home té, per exemple, una filla? Li importa diner. En té, per ventura, dues? Necesita de major suma. En té encara més? Molt més no li bastarà. I si tengués cinquanta filles, així com Dànao, tants de dots demanen sumens immenses, perque jo lo he dit ja que la riquesa es mesura segons la necessitat. Per consegüent, aquell qui té, no moltes filles sinó una multitud de passions capaces de consumir en breu temps els més grans tresors, com pot ell anomenar-se ric, si més tost es troba en la indigència? Molts t'han sentit dir públicament que per esser ric un ha de poder entretenir⁸⁹ amb el seu revengut⁹⁰ tot un exèrcit, lo que des de molt de temps el poble romà pot fer a penes amb tots els seus tributs. Segons això, doncs, tu no seràs ric fins que els teus béns seran bastants per alçar sis legions i moltes altres tropes auxiliars, tant de cavalleria, com d'infanteria. Per consegüent, tu mateix ja confesses que no ets ric, puix que es tan lluny del terme dels teus desigs. Per això també és que no has sabut amagar jamai la teua pobresa, o més tost la teua extrema misèria.

87. «És a Crasso que parla». (n. de Febrer)

88. *despulses*, 'desposseeixes' cf. *desposseir* DCVB.

89. *entretenir*, 'mantenir, ocupar-se de' DCVB.

90. *revengut*, 'revingut = renda' (gallicisme, de *revenu*)

Capítol segon

Pués així com els medis honests de guanyar, tals com són el comerç, la indústria de los esclaus i los arrendaments públics proven la necessitat d'aquells qui els cerquen, així mateix quan jo veig una multitud d'acusadors i de jutges replegar-se a casa teva, els culpables qui tenen diners emprar el teu crèdit per corrompre la justícia, la venalitat⁹¹ de la teua eloquència, les dignitats posades a l'encant, aquells esclaus que tu envies per saquejar les províncies i arruïnar-les amb usures, els teus vesins trets de les seues cases, les nostres campanyes⁹² desolades, les teues societats de comerç amb esclaus, lliberts i clients, tantes possessions [p.108] abandonades, tants de rics ciutadans proscriïts, tantes viles inundades de sang, aquella collita⁹³ que tu feres en temps de Sil·la, tants de testaments fingits, tans d'hòmens que has fet morir, aquest tràfec⁹⁴ que fas de tota cosa, d'engajaments⁹⁵, de decrets, dels teus vots, d'aquells d'altri, de la justícia, de la teua casa, de la teua veu, del teu silenci, no dec jo reconèixer en tu un home qui confessa la seua indigència? Per consegüent, pot un anomenar-se ric aquell qui és indigent? El fruit de les riqueses és en l'abundància, i la plenitud dels desigs és la prova de l'abundància, però això és un punt a on tu no arribaràs mai, i per consegüent mai seràs ric. En atenció, doncs, que tu desprecies la meua fortuna, i amb raó (pués segons el judici del públic és mediocre, segons el teu és no res, i segons el meu és mòdica), no serà qüestió de mi: jo parlaré de la cosa en si mateixa. Si nosaltres haguéssiem d'avaluar-lo i decidir-lo, què estimariem més, el diner que Pírron ofería a Fabrício o el desinterés de Fabrício, qui no acceptà els seus oferiments? L'or dels samnites o la resposta de⁹⁶ M. Cúrio? L'heretat de L. Pau o la generositat de l'Africà, qui cedí els seus drets sobre aquella heretat al seu germà Q. Màxim? És cert que aquestes sublimes virtuts mereixen la preferència a tots aquells diners. Perque (si és ver que l'home més ric és aquell qui posseeix les coses de més valor) qui dubtarà que la virtut no sia una gran riquesa? Pués no hi ha propiedat ni tresor més apreciable que la virtut.

Capítol tercer

Grans déus! Los hòmens no comprenen quan gran revengut és l'economia: parlem ara dels pròdigs i deixem anar aquell qui vol sempre replegar. Ell té siscents sextercos⁹⁷ de revengut, i jo no en tenc sinó cent, [p.109] però per un

91. «La llei prohibia a los oradors de rebre ninguna especie de salari». (n. de Febrer)

92. *campanyes*, 'camps'

93. «Ell entén per collita els béns dels proscriïts amb què Crasso s'era enriquit». (n. de Febrer)

94. *tràfec*, 'engany, negoci fraudulent' DCVB.

95. *engajament*, 'empenyorament' (gal·licisme, de *engagement*) cf. DMFC: Engajament/ empenyo/ engagement/ pignoris obligatio.

96. «Ell respongué a los ambaixadors dels samnites que estimava més comandar aquells qui posseïen l'or que li portaven, que posseir-lo ell mateix». (n. de Febrer)

97. «Ell vol parlar dels grans sextercos, qui valen unes seixanta-tres lluires de França.» (n. de Febrer)

home qui adorna les seues cases de campanya de cels rasos daurats i d'enrejolats de màrmol, qui desitja sempre més estàtues, més retaules, més mobles i més vestits, siscenta sexterços són poca cosa, i basten a penes per pagar l'interès de les sumes que manlleua cada dia. Jo, per el contrari, suprimint les despeses del lúxo, en lo poc que tenc, en trob de supèrflu. Per consegüent, qui és més ric, aquell qui té més de lo que ha de menester o aquell qui no té bastant? L'home qui està en la penúria o aquell qui es troba en l'abundància? El posseïdor d'unes riqueses, per l'entreteniment⁹⁸ de les quals es requereix del tant més, quant més són les mateixes riqueses, o el propietari d'un camp qui li forneix lo bastant i es conserva naturalment? Però, ¿perque parlar de mi mateix, inficcionat⁹⁹ com puc jo estar qui sap dels vicis d'aquest sigle, per falta dels temps i el contagi dels costums? M. Manílio, en temps dels nostros antepassats (per no parlar sempre dels Cúrios i dels Luscínos¹⁰⁰) fonc pobre, puix que no tenia sinó una petita casa en el bàrrio de les carenes i un poc de terra en el territorio Labicano. Però, per ventura, som més rics nosaltres, qui posseïm molt més? Jo lo voldria, però la riquesa es mesura segons el gasto i no segons els revenguts. Desitjar poc és esser ric; no esser pròdig és fer-se un revengut, i estar content de lo poc que un té és la major i més sòlida riquesa. Perque si alguns hàbils estimadors¹⁰¹ prefereixen a tot altre bé els prats i les terres de cultura¹⁰², per raó que són menos casuals, ¿què direm de la virtut, que ni la violència, ni l'astúcia nos poden robar, que un no pot perdre en el naufragi, ni en l'incendi, i que les mudances dels temps ni les edats se'brien alterar? Aquells qui la posseeixen, ells sols són rics, puix que ells sols posseeixen un bé fructuós i permanent i ells sols (lo qui és propi de les riqueses) estan contents de lo que tenen. Lo present els basta, ells no desitgen res més ni necessiten de res, ells no senten penúria ni necessitat. Per el contrari, els dolents i los avaros [p.110] qui no posseeixen sinó coses incertes i casuals, qui sempre desitgen més i mai estan contents de lo que tenen, lluny de merèixer el nom de rics, han d'esser mirats com a hòmens pobres i en necessitat.

ABREVIATURES

BEB = J. M. BOVER 1868, *Biblioteca de escritores baleares* I, II.

BHLC = M. MENÉNDEZ PELAYO 1950-1953, *Bibliografía hispano-latina clásica*. Vols. I-X <https://www.cervantesvirtual.com/obra/bibliografia-hispano-latina-clasica-hostioplauto--0/>

CBPB = M. ROURA i PUJOL 1885-1890, *Catálogo de la Biblioteca Pública de Mahón*, Palma.

98. *entreteniment*, 'manteniment'. (cf. nota 89).

99. *inficcionat*, 'afectat' *DCVB*

100. «És un sobrenom de Fabrício». (n. de Febrer)

101. *estimador*, 'el que calcula i declara el preu d'una cosa' *DCVB*.

102. *cultura*, 'conreu' *DCVB*

- CGLBN* = *Catalogue des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, 1962, Paris. <https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>
- DHTE* = *Diccionario histórico de la traducción en España* 2009 (Lafarga; Pegenaute edd., Madrid, Gredos).
- DCVB* = A. M. ALCOVER; F. DE B. MOLL 1930-1962, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca. <https://dcvb.iec.cat>
- DLC* = J. MASSOT; J. MOLAS edd. 1979, *Diccionari de la literatura catalana*.
- DMFC* = A. FEBRER I CARDONA 2001, 2005, *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí* (M. Paredes ed.) Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca Filològica XLII. <https://bdlex.iec.cat/scripts/Qorth1.asp>
- MLHA* = A. PALAU I DULCET 1976, *Manual del librero hispano-americano*. Barcelona- Oxford. <https://archive.org/details/manualdellibrero04pala/page/8/mode/2up>
- DTC* = *Diccionari de la traducció catalana* 2011, (M. Bacardí i P. Godayol dir.) Eumo editorial, Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Universitat Jaume I, Universitat de Vic. <http://www.visat.cat/diccionari>

BIBLIOGRAFIA

• Autors antics

- CICERÓ, *Les livres de Cicéron de la Vieillesse, de l'Amitié, les Paradoxes, le Songe de Scipion*, traduction par M. Debarret, à Paris, chez Barbou, M.DCC.LXVIII (3ª edició).
- CICERÓ, *Les livres de Cicéron de la Vieillesse, de l'Amitié, les Paradoxes, le Songe de Scipion, Lettre Politique à Quintus*. Traduction nouvelle par M. de Barrett, à Paris, Chez Barbou, M.DCC.LXXVI (4ª edició)
- CICERÓ, *Pensées de Cicéron traduites pour servir à l'éducation de la jeunesse*. Par l'Abbé d'Olivet, de l'Académie Française (9e. édition revue et augmentée), A Paris, Chez Barbou, rue & vis-à-vis des Mathurins, M.DCC.LXXVII.
- VIRGILI, *Les oeuvres de Virgile, traduites en François les texte vis-à-vis la traduction par M. L'Abbé des Fontaines*, 2 vols., à Amsterdam, Comp. Des libraires M.DXX.LXV.
- VIRGILI, *P. Virgili Maronis opera* interpretatione et notis illustravit Carolus Ruaeus iussu Christianissimi regis ad usum Serenissimi Delphini, 3 vols, Parisiis, Typis J. Barbou, via Mathuriensium M.DCC.LXVIII.
- VIRGILI, *Publi Virgilio Maronis Operum* editio nova iuxta Backianam, caeteris omnibus emendatior, apud J. Barbou, M.DCC.LXXII.

• Referències

- J.L.R. D'ALEMBERT; D. DIDEROT (edd.) 1751-1772, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book//lookupid?key=olbp74106>

- J.L.R. D'ALEMBERT 2018 [1759], «Observations sur l'art de traduire en général, et sur cet essai de traduction en particulier», pròleg a la seva traducció de *Morceaux choisis de Tacite*, in *Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie*, vol. III. Amsterdam: Châtelain & Fils = Paris, Garnier, pp. 3-32.
- M. BACARDÍ; O. DOMÉNECH; C. GELPÍ; M. PRESAS 2012, *Teoria i pràctica de la traducció*, Barcelona.
- M. BALASCH 1979, «Ciceró als Països Catalans», p. 159; «Ovidi als Països Catalans», p. 527; «Virgili als Països Catalans», pp. 751-752, in *DLC*.
- J. BALCELLS 2009 [1936], *Les Bucòliques de Virgili* (intr. i ed. M. Paredes, il·lustracions Josep Jassans), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- M. C. BOSCH 2007, «Els estudis clàssics a les Illes en el segle XIX», *Ítaca* 23, pp. 61-80.
- P. BESCÓS (ed.) 2019, *Publi Ovidi Nasó. Les Metamorfosis: versió catalana del segle XV de Francesc Alegre* [1494], Santa Barbara (California), Publications of eHumanista, Monographs in Humanities, 21.
- M. CAMPABADAL i BERTRAN 2006, *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII: l'interès per la història, la llengua i la literatura catalanes*, Barcelona.
- A. DE CAPMANY I DE MONTPALAU 1779, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, publicadas por disposición y a expensas de la Real Junta de Comercio de la misma ciudad, vol II, Madrid.
- M. A. CASASNOVAS 2014, *La crisi de l'Antic Règim a Menorca (1781-1814)*, Palma, Documenta Balear 72.
- M. A. CASASNOVAS 2021, *Biblioteques, llibres i lectors: la cultura a Menorca entre la contrareforma i el barroc*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- J. CARBONELL 1966, «Notes sobre els *Principis de la lectura Menorquina* de 1804», *Estudis Romànics* VIII, 1961-1966, pp.195-214.
- J. CARBONELL 1967, «L'obra literària de Joan Ramis i Ramis», *Revista de Menorca* 55, pp. 5-64.
- J. CARBONELL 1971-72, «Antoni Febrer i el comte d'Aiamans, dues figures de la Il·lustració», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* 36, pp. 87-146.
- J. CLOSA I FARRÉS 1980, «Aportació al coneixement de l'estat dels estudis clàssics al tombant del segle XVIII: l'obra de C. Valls i Geli», *Faventia* 2.1, pp. 113-127.
- A. COBOS 2014, *Virgili. Bucòliques*. Traducció d'A. C. Il·lustracions de Tura Sanz, Barcelona, Palamedes Editorial.
- A. COMAS 1985, «Una traducció catalana d'Ovidi, de Fra Agustí Eura», in *Estudis de Literatura Catalana* XVI-XVII, Barcelona, Curial (Biblioteca Torres Amat 13), pp. 161-180.
- D. CONDOM 1983, «L'edició gironina de les *Bucòliques* de Virgili», *Actes dels VIè Simposi de la Secció Catalana de la SEEC*, Barcelona, pp. 241-258.

- A. COROLEU 2007, «El llatí a Catalunya al segle XVIII», *Ítaca* 23, pp. 97-108.
- M. DOLÇ 1956, *Publi Virgili Maró. Bucòliques*. Text revisat i traducció de M.D., Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- M. DOLÇ 1958, «Virgili i nosaltres», *Lo Rat Penat*, València, pp. 9-27.
- M. DOLÇ 1981, «Notícias sobre Virgilio en Cataluña», *La Vanguardia* 24-VI-1981, p. 21.
- A. EURA 2002, *Obra poètica i altres textos*, (ed. P. Valsalobre), Barcelona, Curial.
- A. FEBRER I CARDONA 1991 [1808], *Les Bucòliques de Virgili*, facsímil, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- A. FEBRER I CARDONA 2002 [1807], *De la vellesa. De l'amistat. Traducció d'Antoni Febrer i Cardona del 1807*. (edd. M. Paredes; A. Viana) Barcelona-València, Institut interuniversitari de Filologia valenciana - Institut Menorquí d'Estudis - Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Sanchis Guarner 61).
- A. FEBRER I CARDONA 2004, *Obres gramaticals I* (ed. J. Ginebra), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Biblioteca Filològica I).
- A. FEBRER I CARDONA 2006, *Obres didàctiques I*, (ed. M. Paredes), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, (Biblioteca Marian Aguiló, 43).
- A. FEBRER I CARDONA 2008 [1801] *Preceptiva poètica*, (ed. J.R.Veny-Mesquida), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Biblioteca Filològica LXI).
- A. FEBRER I CARDONA 2017, *Obres gramaticals, II*, (edd. F. Feliu; G. Albiol), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Biblioteca Filològica LXXI).
- M. FUMAROLI 2006, «Anciens et modernes, décadence ou progrès» ; « Le retour à l'Antique au XVIII siècle », in *Exercices de lecture. De Rabelais à Paul Valéry*, Paris, Gallimard, pp. 498-534.
- J. FUSTER 1992, *L'aventura del llibre català*. Barcelona, Empúries.
- E. GALLÉN; M. LLANAS; M. ORTÍN; R. PINYOL; P. QUER 2000, *L'art de traduir. Reflexions sobre la traducció al llarg de la història*, Vic, Eumo.
- R. GORNÉS 2023, *La Societat Maonesa (1778-1785) i les traduccions a Menorca al segle XVIII*, Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra.
- A. HAUSER 1978, *Historia social de la literatura y del arte* (II) (trad. cast.), Madrid.
- J. G. HERDER 2000 [1767], «Über die neuere deutsche Literatur. Fragmente», *Werke*, vol. I, München-Wien (trad. cat. «Sobre la nova literatura alemanya. Fragments» per Gemma Torra, in E. GALLÉN et alii 2000, pp. 208-219).
- T. HERMANS 1985, *The manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*, Londres.
- L. HERVIEUX 1970 [1893], *Les fabulistes latins depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du Moyen Âge* I, II, Paris, Didot (reimpr. facsímil Hildesheim).
- L. INCLAN 1990-1991, «Cir Valls i Geli, un llatí gironí del segle XVIII», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXI, pp. 199-204.
- J. JUAN-MOMPÓ 1998, «Aspectes morfosintàctics de *Les Bucòliques de Virgili* d'Antoni Febrer i Cardona (Maó 1808)» in *Estudis de llengua i literatura*

- en honor de Joan Veny*, vol. II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba 190), pp. 157-184.
- F. LAFARGA; L. PEGENAUTE (edd.) 2004, *Historia de la traducción en España*, Salamanca, Almar.
- F. LAFARGA (ed.) 1999, *La traducción en España (1750-1830). Lengua, literatura, cultura*, Lleida, Publicacions de la Universitat de Lleida.
- L. LAFUENTE 1929-1932, «La Página Menorquina», in *El Bien Público* 1927-1936 (facsimil 1981, Ateneu de Maó, Maó)
- C. F. LINDEMANN 2002 [1786], *Geografische und Statistische Beschreibung der insel Minorca*, Leipzig (trad. cat. *Descripció geogràfica i estadística de l'illa de Menorca* per Maria Pons Pons, presentació T. Vidal i Bendito, facsimil, Maó, IME).
- J. MALLAFRÉ 2011, «Pròleg», in M. BACARDI; P. GODAYOL (dir.), *Diccionari de la traducció catalana*, pp. 9-11.
- J.F. MARMONTEL 1777, «Traduction», in *Supplément à L'Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Amsterdam, Rey, t. IV, pp. 952-954.
- M. MARTIN 1977, «Présence de l'histoire romaine dans la Révolution française», in E. CHEVALIER (ed.), *Influence de la Grèce et de Rome sur l'Occident Moderne = Caesarodunum XII bis*, Paris, Les Belles Lettres, pp. 217-228.
- X. MARTÍN 2023, «El convuls darrer terç del segle XVIII i les seves conseqüències a Menorca», *Publicacions des Born*, 29, pp. 217-228.
- C. MARTÍNEZ MAYOR 2017, «De l'*Alonsiada* de Ramis a l'*Alonsiada* d'Albertí», in *Actes del XVIIè Col·loqui de l'AILLC*, pp. 159-170.
- A. MARTÍNEZ VILLAR 2021, *Metastasio a Menorca. Estudi i edició crítica de la traducció d'Aquil·les de Vicenç Albertí Vidal*. (TFM)
<https://openaccess.uoc.edu/handle/10609/139530?locale=es>
- J. LL. MARTOS 2007, «Els estudis clàssics al País Valencià : un apropament socioliterari », *Ítaca* 23, pp. 81-96.
- J. MAS 2012, «La literatura a Mallorca entre 1715 i 1833», in J. SALORD (ed.), *Vicenç Albertí i el teatre entre la Il·lustració i el Romanticisme I*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 230-248.
- I. MASCARÓ 1982, «Joan Ramis. Elegia», *Latitud* 39.12, pp. 28-29.
- I. MASCARÓ 1985, «Les traduccions llatines d'Antoni Febrer i Cardona», *Randa* 17, pp. 65-76.
- I. MASCARÓ 1995, *Fedre. Faules*. Introducció, traducció i notes d'I. M. Barcelona, La Magrana (L'Esparver clàssic, 14).
- M. MATA i SOLSONA 1987, «Del *passer* al rossinyol: Catul traduït per Joan Ramis», *Randa* 21, pp. 132-136.
- J. MEDINA 1979, «Virgili en la literatura catalana», *Faventia* 1.1, pp. 47-72.
- J. MEDINA 2002, «Ciceró als Països Catalans. Segles XI-XIV» *Faventia* 24.1, pp. 179-221.
- J. MEDINA 2003, «Ciceró als Països Catalans. Segles XVII-XX» *Faventia* 25.1, pp. 83-96.

- J. MEDINA 2013, *Virgili. Bucòliques*. Introducció, traducció i notes de J. M., Barcelona, RBA- La Magrana (Clàssics de Grècia i Roma, 15).
- V. DE MELCHOR 2011, «Antoni Febrer i Cardona», in *DTC*, pp. 198-201.
- E. MIRALLES 2007, «Vicenç Albertí, traductor de Metastasio» in *Mites clàssics en la literatura catalana moderna i contemporània*, Barcelona, Universitat de Barcelona (Aula Carles Riba), pp. 39-58.
- E. MIRALLES 2012, «Las traducciones catalanas en el siglo XVIII y primer tercio del XIX», *Dieciocho: Hispanic Enlightenment* 35, pp. 125-135.
- LL. NICOLAU D'OLWER, 1960, «Ferran Valentí traductor de les *Paradoxa* de Ciceró», *Nueva Revista de Filología Hispánica* 14.3-4, pp. 389-391.
- B. OBRADOR; A. PONS 2021, «La primera instrucció del llatí en català a la Menorca del segle XVIII», *Revista de Menorca* 100, pp.55-84.
- B. OBRADOR CURSACH 2021, «L'elegia llatina de Joan Ramis, el bastiment d'un monument literari», in J. SALORD (ed.), *Joan Ramis i la xarxa de relacions il·lustrades*, Barcelona – Palma, Edicions UIB - Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Institut Menorquí d'Estudis (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver 57), pp. 331-356.
- M. ORTÍN 2000, «Neoclàssics i il·lustrats», in E. GALLÉN *et alii* (edd.), *L'art de traduir. Reflexions sobre la traducció al llarg de la història*, Vic.
- M. PAREDES 1996, *Antoni Febrer i Cardona, un humanista il·lustrat a Menorca (1761-1841)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- M. PAREDES 1999, «Traductors i traduccions a la Menorca il·lustrada», in F. LAFARGA (ed.), *La traducción en España (1751-1838). Lengua, literatura, cultura*, Lleida, Publicacions de la Universitat de Lleida, pp. 79-89.
- M. PAREDES 2009, «Febrer i Cardona, Antoni», in F. LAFARGA; L. PEGENAUTE, *DHTE*. <https://phite.upf.edu/dhte/catalan/febrer-i-cardona-antoni/>
- M. PAREDES 2016, «Ciceró en el cànon d'autors llatins del tombant del XVIII al XIX: les *Històries triades dels autors profans* d'Antoni Febrer i Cardona», in *Miscel·lània d'homenatge a Josep Miquel Vidal Hernández* 5 = *Randa* 7, pp. 23-31.
- M. PAREDES 2021, «Una traducció vuitcentista de Fénelon: *Les aventures d'Aristonoüs* de Joana de Vigo i Squella», *Randa* 85, pp. 5-26.
- X. PATIÑO 2011, «Una nova aportació documental sobre la Societat Maonesa (1778-1785): la traducció de la faula ovidiana de Píram i Tisbe per David Causse», *Randa* 66, pp. 81-92. <https://leghornmerchants.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/11/xavier-patino-pc3adram-i-tisbe-article-david-causse.pdf>
- P. PELFORT 2021, «Hipòtesi de la connexió entre la Societat Maonesa i l'*Encyclopaedia Britannica*», in J. SALORD (ed.), *Joan Ramis i la xarxa de relacions il·lustrades*, Barcelona - Palma, Edicions UIB - Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Institut Menorquí d'Estudis, pp. 167-198.
- R. PIÑA HOMES 1986, «Estudio preliminar», in *Las instituciones de Menorca en el siglo XVIII. El fondo documental de Francesc Seguí*, Palma de Mallorca, pp. 15-58.

- A. PORTELLA I ENRICH 1762, *Nou methodo per aprendrer la llengua llatina, dedicat al Senyor Comte de Lannion*, Mahó, Josep Payen.
- A. PORTELLA I ENRICH 1783, *Nou methodo per aprendrer la llengua llatina, dedicat al Senyor Comte de Lannion*, Mahó, Impremta de Joan Fàbregues.
- J.-M. DEL POZO 2013, *Ciceró. Les paradoxes dels estoics*, introducció, text llatí revisat, traducció i notes de J.M. del P., Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- J. PUJOL 2011, «Ferran Valentí» in *DTC*, pp. 555-556.
- J.-M. QUEROL SANZ 2015, *La imagen de la Antigüedad en tiempos de la Revolución francesa*, Gijón.
- J. RAMIS; V. ALBERTÍ 1985 [1818], *La Alonsiada*, facsímil (edd. A.J. Pons; J. Salord), Maó, Institut Menorquí d'Estudis (Capcer, 1).
- J. RAMIS 1988 [1809], *Poesies burlesques i amoroses*, (ed. A.J. Pons), Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- J. RAMIS 2023 [1769-1783], *Teatre complet. Lucrècia. Arminda. Rosaura* (ed. M. Paredes), Barcelona, Barcino.
- J.-A. PONS; J. SALORD (edd.) 1991, *Registre de la Societat Maonesa*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis. (Col. "Capcer", núm 11).
https://arxiuhistoricmao.cime.es/index.php/societat-maonesa-2?sf_culture=ca
- C. RIBA 1993 [1911, 1930], *Les Bucòliques de Virgili i altres poemes pastorals*. (ed. R. Torné, pròleg de Jaume Medina), Barcelona, Universitat de Barcelona (Aurea saecula, 9).
- LL. RIBER 1918, *Les Bucòliques de Virgili translata des de llatí a romanç en vers catalanesc*, Barcelona, Duran Alsina.
- A. ROSSICH 2004, «Les faules mitològiques burlesques en català als segles XVII-XVIII», in *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la moderna* (ed. R. Friedlein), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 113-141.
- J. SALORD 1990, *La fortalesa activa. Antoni Roig en els seus sermons*, Ciutadella, Seminari Diocesà de Menorca.
- J. SALORD 2001, «Estudi introductori», *La fortalesa activa*, in ANTONI ROIG I REIXART, *Llibre de sermons*, Ferreries, Ajuntament de Ferreries, pp. 13-56.
- J. SALORD 2010, *La Il·lustració a Menorca*, Palma, Documenta Balear 70.
- J. SALORD 2014, «La catalanitat cultural a la Menorca colonial setcentista», *Revista de Menorca* 93, pp. 221-235.
- G. SANSANO 2012, «Dossier especial: la literatura y cultura catalanas en el siglo XVIII. Estado de la cuestión», *Dieciocho* 35.1, pp. 89-198.
- SELECTAE 1739, 1743, *Selectae e profanes scriptoribus historiae*, (2 vols.), Parisiis, apud Viduam Jacobi Estienne.
- SELECTAE 1763, *Selectae e profanes scriptoribus historiae. Histoires choisies des Auteurs profanes*, traduïtes en François avec le latin a côté, où l'on a mêlé divers Préceptes de Morale, tirés des mêmes auteurs, A Basle, chez Emmanuel Tournevisse. (I, II)

- F. VALENTÍ 1950, *Traducció de les «Paradoxa» de Ciceró. Parlament al gran general Consell* (ed. Josep M. Morató i Thomàs), Barcelona, Biblioteca Catalana d'Obres Antigues.
- J. DE VIGO I SQUELLA 2019, *Ifigenia a Tàurida. Traducció d'Iphigénie en Tauride de Claude Guimond de la Touche* (edd. J. Salord; M. Paredes), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- E. SULLÀ 2007, «El cànon literari: cap a una definició operativa», *Literatures* 5, pp. 9-22.
- X. VALL SOLAZ 1993, «La fàbula jocosa de l'àguila i l'escarbat de Guillem Roca i Seguí i els seus precedents», *Miscel·lània Jordi Carbonell* 6 = *Estudis de llengua i literatura catalana* xxvii, Barcelona, pp. 129-152.
- J. LL. VIDAL 1986, «Presenza di Virgilio nella cultura catalana», in *La Fortuna di Virgilio. Atti del convegno internazionale*, Napoli, pp. 417- 449.
- P. VILA 2012, «El teatre al Rosselló durant la primera meitat del segle XIX: un iceberg de grans dimensions encara per explorar», in J. SALORD ed., *Vicenç Albertí i el teatre entre la Il·lustració i el Romanticisme* (vol. 1), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 31-83.
- P. VILLALBA 1998, *Ciceró. Cató el vell. De la vellesa*, Introducció, text revisat, traducció i notes de P.V., Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- P. VILLALBA 1999, *Ciceró. Leli. De l'amistat*, Introducció, text revisat, traducció i notes de P.V., Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- P. VILLALBA 2019, *Ciceró. L'amistat. Leli*. Pròleg de Noemí Moncunill, Traducció de P.V., Barcelona, La Casa dels Clàssics.
- F. VITTORINI 2018, «'Eccetto la catastrofe finale' (edd. Iddi; Girardi). Per una genealogia italiana della historia di *Romeo e Giulietta*», in *Shakespeare all'Opera. Riscritture e allestamenti di «Romeo e Giulietta»*, Bari.
- XEREMIER DEL FRANCOLÍ, 2015, *Les faules de Fedre, il·lustrades, historiades i retocades* (Il·lustracions d'Elisa Ancorí), Tarragona, Arola.